

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: «**Антиукраїнська політика Російської імперії в галузі освіти
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**»

Виконала: студентка 2 курсу,
групи 8.0328-і-з
спеціальності: 032 історія та
археологія
освітньої програми: історія
Третяченко Катерина Едуардівна
Керівник: професор, д.і.н.
_____ Г.Ф.Турченко
Рецензент: професор, д.і.н.
_____ О.М. Ігнатуша

Запоріжжя
2019 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра історії України
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри новітньої історії України
Лях С.Р.

_____ «__» _____ 2019 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Третьяченко Катерини Едуардівни

1. Тема роботи: Антиукраїнська освітня політика Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. керівник роботи: д.і.н., професор Турченко Г.Ф., затверджені наказом вищого навчального закладу №655-с від 6 травня 2019 року
2. Строк подання студенткою роботи 18 грудня 2019 р.
3. Вихідні дані до роботи: 10 заповідей УНП: URL: http://www.people.su/75511_9,
Валуєвський циркуляр. URL: <http://04744.info/blogy/i-tem/-655-valuyevskiy-tsyrkulyar-povnyj-tekst>,
Емський указ – повний текст. URL: [http://movahistory.org.ua/wiki/Емський указ. Повний текст](http://movahistory.org.ua/wiki/Емський_указ.Повний_текст), Міхновський М.І. «Самостійна Україна», Положення про земські управи 1 січня 1864 р. URL: <https://textbnet.ua/content/view/966/17>, Положення про початкові народні училища (14 липня 1864 р.). URL: <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/369.html>, стенографічний звіт. Державна Дума. Сесія II. Засід 31-51, 1907. Електронний ресурс. URL: <https://www.prlib.ru/item/372309>, Університетський статут 1884 р. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2761>.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): Дослідити історіографію та джерельну базу дослідження; висвітлити освітнє становище українських земель в умовах реформування системи освіти у Російській імперії; окреслити саме антиукраїнську направленість освітніх реформ; дослідити обмежувальну політику щодо

викладання українською мовою; дослідити стан шкільної освіти у часи імперських законів; розкрити діяльність суспільно-політичного руху за відстоювання української національної освіти; визначити діяльність просвітницьких і політичних організацій за демократизацію освіти.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): відсутній.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Турченко Г.Ф., професор	20.09.2019	20.09.2019
Розділ 1	Турченко Г.Ф., професор	25.09.2019	25.09.2019
Підрозділ 1.1	Турченко Г.Ф., професор	27.09.2019	27.09.2019
Підрозділ 1.2.	Турченко Г.Ф., професор	30.09.2019	30.09.2019
Підрозділ 1.3	Турченко Г.Ф., професор	6.10.2019	6.10.2019
Підрозділ 1.4	Турченко Г.Ф., професор	15.11.2019	15.11.2019
Розділ 2	Турченко Г.Ф., професор	18.11.2019	18.11.2019
Підрозділ 2.1.	Турченко Г.Ф., професор	22.11.2019	22.11.2019
Підрозділ 2.2.	Турченко Г.Ф., професор	29.11.2019	29.11.2019
Підрозділ 2.3.	Турченко Г.Ф., професор	06.12.2019	06.12.2019
Висновки	Турченко Г.Ф., професор	11.12.2019	11.12.2019

7. Дата видачі завдання: 16 листопада вересня 2018 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	Серпень, вересень 2019 р	<i>виконано</i>
2	Написання вступу	Вересень 2019 р.	<i>виконано</i>
3	Написання першого розділу	Вересень 2019 р.	<i>виконано</i>
4	Написання підрозділу 1.1.	Вересень 2019 р.	<i>виконано</i>
5	Написання підрозділу 1.2	Вересень 2019 р.	<i>виконано</i>

6	Написання підрозділу 1.3	Жовтень 2019 р.	<i>виконано</i>
7	Написання підрозділу 1.4	Листопад 2019 р.	<i>виконано</i>
8	Написання другого розділу	Листопад 2019 р.	<i>виконано</i>
9	Написання підрозділу 2.1.	Листопад 2019 р.	<i>виконано</i>
10	Написання підрозділу 2.2.	Листопад 2019 р.	<i>виконано</i>
11	Написання підрозділу 2.3	Грудень 2019 р.	<i>виконано</i>
12	Написання висновків	Грудень 2019 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ К.Е. Третьяченко

Керівник роботи _____ Г.Ф. Турченко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Антиукраїнська освітня політика Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.

Кваліфікаційна робота складається з 70 сторінок, містить 23 джерела, 47 монографій та статей.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, освітня політика, Міністерство народної освіти, реформування, українізація, студентський рух, Державна Дума.

Об'єктом дослідження є реалізація російським самодержавством політики щодо української освіти та повне підпорядкування освітніх процесів та їх подальший контроль.

Предметом дослідження є антиукраїнська освітня політика Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття.

Мета роботи полягає в аналізі антиукраїнської освітньої політики російського царизму у Наддніпрянщині в кінці XIX – на початку XX ст., визначенні змісту та наслідків обмежувальних заходів щодо розвитку української культури та держави, об'єктивному й всебічному дослідженні законодавчої політики в освітньому питанні.

Новизна результатів роботи полягає у постановці та комплексному дослідженні науково й політично важливої, актуальної та недостатньо вивченої проблеми – політики російського царизму стосовно освітніх процесів в Україні в кінці XIX – початку XX ст. Обґрунтовується, що політика імперії була спрямована на подальше посилення колонізаторських порядків шляхом повного контролю освітніх процесів на підпорядкованих територіях, поневолення й асиміляцію народу, обмеженні культурних здобутків.

Висновки. Друга половина XIX – початок XX ст. у Наддніпрянській Україні характеризується активним реформуванням системи освіти. Одним із важливих напрямків діяльності Російської

імперії було як раз викорінення української мови зі сфери освіти, саме законодавча політика реалізовувала ці плани. Починаючи з початкової школи і закінчуючи русифікацією та переслідуваннями вчителів, влада намагалась приєднати, таким чином, українські території, проте зазнала невдачі. Найважче у цей період довелося викладачам, які змушені були пропагувати офіційну імперську ідеологію. Більшого гноблення та репресій зазнала Наддніпрянина, на території якої українська освіта мусила долати значні перешкоди задля збереження своїх мовних та культурних цінностей. Економічний тиск, адміністративний контроль, жорстока цензура, обмежувальне законодавство, переслідування освітян – це ще не повний список методів впливу та контролю. Тих хто противився заборонам звинувачували в антиімперських настроях та поширенні українофільських ідей, що могло призвести до порушення цілісності та непорушності Російської імперії.

Освіта в першу чергу була зброєю в руках Російської імперії, а не засобом розвитку держави, тому усіма можливими способами імперська влада намагалась усебічно підпорядкувати собі українські території. Варто зазначити, що становлення початкової народної школи кінця XIX – початку XX століття в системі освіти України відбувалося в умовах жорстокого протистояння як політичного так і культурного, з однієї сторони агресивна політика Російської імперії, з іншої українська еліта

Друга половина XIX ст., особливо реформи 60-80-х рр. стають переломними для суспільства. Це була нова хвиля національно-визвольного руху – переходу від культурно-освітньої до політичної боротьби. Рух за освітні ідеї набув загального характеру, інтелігенція, громадські організації, політичні об'єднання, прогресивне студентство – усі боролися за українську освіту. Незважаючи на постійні циркуляри, закони, розпорядження суспільство боролось за свої національні права. Отже, можна зробити висновки, що плани Російської імперії не були

реалізовані повністю. Кожен раз політика російської імперії направлена на обмеження прав українського суспільства і кожен раз народ виборює своє право на свободу слова, думки, свободу української школи.

SUMMARY

The qualifying work consists of 70 pages, contains 23 sources, monographs and articles, without appendixes.

Key words: Ukraine, Russian Empire, education policy, Ministry of Public Education, reforming, ukrainianization, student movement, State Duma.

The object of this work is the implementation of the Russian autocracy policy on Ukrainian education and the complete subordination of educational processes and their subsequent control.

The subject of this work is the anti-Ukrainian educational policy of the Russian Empire in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries.

The aim of the paper is to analyze the anti-Ukrainian educational policy of Russian tsarism in the Dnieper region at the end of XIX–at the beginning of XX century, determination of the content and consequences of restrictive measures for the development of Ukrainian culture and the state, an objective and comprehensive study of the legislative policy in the field of education.

The novelty of the results of the work lies in the formulation and comprehensive study of a scientifically and politically important, relevant and insufficiently studied problem - the policy of the Russian tsarist concerning educational processes in Ukraine at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. Empire policy was aimed at further strengthening the colonial order through complete control of educational processes in subordinate territories, enslavement and assimilation of the people, limitation of cultural achievements.

The results of the works show that. The second half of the nineteenth - early twentieth centuries in Dnieper Ukraine is characterized by active reform of the education system. One of the important activities of the Russian Empire was the eradication of the Ukrainian language from the sphere of education,

namely, the legislative policy implemented these plans. Starting from elementary school and ending with Russification and persecution of teachers, the authorities tried to annex Ukrainian territories in this way, but failed. Most difficult during this period were teachers who were forced to promote official imperial ideology. Greater oppression and repression was experienced by the Dnieper region, on the territory of which Ukrainian education had to overcome significant obstacles to preserve its linguistic and cultural values. Economic pressure, administrative control, cruel censorship, restrictive legislation, persecution of educators are not yet a complete list of methods of influence and control. Those who opposed the bans were accused of anti-imperialism and the spread of Ukrainophile ideas, which could have violated the integrity and inviolability of the Russian Empire.

Education was first and foremost a weapon in the hands of the Russian Empire, not a means of state development, so by all possible means the imperial power tried to subjugate the Ukrainian territories comprehensively. It is worth noting that the formation of the elementary folk school of the late XIX - early XX centuries in the education system of Ukraine was in the face of violent confrontation both political and cultural, on the one hand aggressive policy of the Russian Empire, on the other Ukrainian elite.

The second half of the nineteenth century, especially the reforms of the 1960s and 1980s, became a turning point for society. It was a new wave of national liberation movement and transition from cultural and educational to political struggle. The movement for educational ideas became universal, intellectuals, public organizations, political associations, progressive students - all fought for Ukrainian education. In spite of the constant circulars, laws, the society ordered to fight for its national rights. Therefore, we can conclude that the plans of the Russian Empire have not been fully implemented. Each time the policy of the Russian Empire is aimed at restricting the rights of Ukrainian society and every time the people exercise their right to freedom of

speech, thought and freedom of the Ukrainian school.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОБМЕЖУВАЛЬНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.....	11
1.1. Обмежувальна політика щодо української мови в освітній сфері у другій половині XIX – на початку XX ст.....	11
1.2. Початкові школи в умовах реформування освіти у другій половині XIX – на початку XX ст.....	17
1.3. Ліквідація автономії університетів за статутом 1884 р.....	26
1.4. Українські вчителі в умовах освітньої політики Російської імперії	35
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ ЗА ВІДСТОЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.....	42
2.1. Питання українізації освіти на українських землях удіяльності Державних Дум (1905 – 1917 рр.).....	42
2.2. Суспільно-політичні та громадські організації у боротьбі за українську освіту.....	50
2.3. Українське студентство як виразник прогресивних освітніх ідей.....	65
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми полягає у всебічному, комплексному дослідженні освітньої політики Російської імперії на українських територіях кінця XIX – початок XX ст., період коли відбувався активний наступ на українську культурно-освітню сферу, бо, як відомо, вирішальним значенням для розвитку держави є саме освіта, тому важко заперечити її роль у розвитку суспільства.

Українські території будучи у складі Російської імперії, стали важливим об'єктом для реалізації імперського плану – повністю нівелювати український народ, влити його в великоруську націю. Саме освіта об'єктом впливу та реалізації імперського плану. На сучасному етапі актуальність даної теми є очевидною, оскільки це обумовлено складними процесами розбудови незалежної української держави, творення самостійної політичної нації. Адже освіта відіграє чи не найважливішу роль у процесі розвитку та становлення держави, є одним із чинників який визначає майбутнє народу та країни, тому якщо відбуваються якісь негативні впливи з-зовні, як-от політика Російської імперії направлена на перебудову освітнього процесу, то це безпосередньо впливає й на загальний стан суспільства.

Актуальність обраної теми полягає в тому, що, українська держава перебуваючи довгий час під впливом Російської імперії звзначала утисків у всіх сферах і тому саме зараз можна помітити недосконалість української освіти, де часом відбувається надмірне копіювання саме зарубіжного досвіду не апробованого на національному ґрунті. Тому виникає посилення уваги на причини відсутності національної освіти, де досить повільними темпами відбуваються зрушення. Отже, виникає об'єктивна потреба у визначенні проблем розвитку української освіти у період кінця XIX – початку XX ст., бо саме у цей час закладався фундамент освітньої думки в Україні безпосередньо під впливом імперських законів. Важливість обраної проблематики підтверджується об'єктивними обставинами та відповідними політичними й громадськими дискусіями останніх років, Також важливи є

питання щодо напрацювання щодо національної направленості української освіти. Дослідження питань історії освіти України в часи її перебування під владою царської Росії має важливе науково-пізнавальне і практичне значення. Правильно оцінити наші сьогоденні здобутки в освітній галузі неможливо без знання того, що відбувалося раніше. Актуальність даної теми також зумовлена культурним розвитком сьогодення, розв'язанням питання, чому зросійщення не знайшло свого відголоску на теренах України, а направленість антиукраїнської політики стала рушійною силою консолідації народу та захисту своїх невід'ємних прав.

Дослідження складних і суперечливих періодів українсько-російських відносин відзначається і певною суспільно-політичною значимістю. Розбудова зовнішньої політики сучасної України на принципах рівноправності та стратегічного партнерства з іншими державами і, зокрема, з Росією, передбачає врахування і використання історичного досвіду їхніх взаємин, особливо на переломних етапах української минувшини. Дослідивши освітню політику направлену на повне підпорядкування імперії, можна зазначити, що сучасний розвиток освітньої сфери направлений на здійснення ефективних та продуманих реформ, які спиралися на новітні педагогічні досягнення. Тож освіта – це необхідна умова розвитку суспільства і перетворення у минулому можуть спровокувати схожі тенденції у майбутньому, тому надзвичайно важливо дослідити як причини антиукраїнської освітньої політики так і методи боротьби національної еліти задля відновлення та побудови української національної освіти.

Об'єктом дослідження є реалізація російським самодержавством політики щодо української освіти та повне підпорядкування освітніх процесів та їх подальший контроль.

Предметом дослідження є антиукраїнська освітня політика Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття.

Мета дослідження полягає в аналізі антиукраїнської освітньої політики російського царизму у Наддніпрянщині в кінці XIX – на початку

XX ст., визначенні змісту та наслідків обмежувальних заходів щодо розвитку української культури та держави, об'єктивному й всебічному дослідженні законодавчої політики в освітньому питанні.

Дослідницькі завдання:

- Проаналізувати історіографію проблеми стосовно антиукраїнської освітньої політики Російської імперії в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX століть та джерельну базу дослідження;
- висвітлити освітню політику царської влади на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- дослідити впливи обмежувальних законів на освітню сферу у другій половині XIX – на початку XX століть;
- дослідити суспільно – політичний рух у боротьбі за відстоювання української національної освіти;
- встановити зміни в освітній сфері, висвітлити негативні наслідки дії влади в сфері освіти та окреслити позитивні зрушення у другій половині XIX – на початку XX століть.

Хронологічні рамки охоплюють історичний період з другої половини XIX століття, а саме з прийняття Валуєвського циркуляра (18 липня 1863 р.) і до лютого 1917 р., коли царизм було повалено внаслідок Лютневої революції.

Географічні межі дослідження охоплюють територію українських губерній у складі Російської імперії: Полтавська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Київська, Подільська та Волинська.

Новизна результатів роботи полягає у постановці та комплексному дослідженні науково й політично важливої, актуальної та недостатньо вивченої проблеми – політики російського царизму стосовно освітніх процесів в Україні в кінці XIX – початку XX ст. Обґрунтовується, що політика імперії була спрямована на подальше посилення колонізаторських порядків шляхом повного контролю освітніх процесів на підпорядкованих територіях,

поневолення й асиміляцію народу, обмеженні культурних здобутків. На основі аналізу соціально-етнічної структури населення й колоніального характеру політики конкретизовано й узагальнено особливості реалізації мовної та освітньої політики царизму.

Методологічною основою магістерської роботи є загальнонаукові методи: аналіз, синтез, метод абстрагування. Метод критичного аналізу використовувався для об'єктивного опрацювання джерел, враховуючи усі їх аспекти. Методи типології – у характеристиці джерел і для простеження ходу політики русифікації та освітньої політики царизму в Україні.

Для розв'язання дослідницьких завдань використано спеціально-наукові методи, а саме: історико-ретроспективний – в огляді історіографії, ознайомившись з поглядами дослідників, еволюції даного питання. Порівняльно-історичний метод дозволив простежити схожі та відмінні риси у функціонуванні органів цензури впродовж XIX – початку XX ст. в українських землях та в межах всієї імперії, показати еволюцію цензурного законодавства. Проблемно-хронологічний – для дослідження динаміки змін у політиці царизму щодо національно-культурного життя в Україні у часовій послідовності, систематизації та узагальнень – для обґрунтування висновків і теоретичних положень.

Всі зазначені методи застосовувались у поєднанні з принципами об'єктивності, всебічності, історизму, що покладені в основу дослідження і використовуються для пізнання й вивчення національно-культурних явищ. Принципи історизму та наукової об'єктивності, ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу неупереджено оцінити особливості та наслідки законодавчої політики на Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст. Принцип об'єктивності, в свою чергу, базується на аналізі джерельної бази, всебічному висвітленні проблематики.

Джерельна база роботи

Досліджуючи антиукраїнську освітню політику Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. мною були використані наступні групи джерел:

1. Актові джерела: Валувєвський циркуляр 1863 р. [2], Емський указ 1876 р. [6], Найвищий маніфест від 17 жовтня 1905р. [11], Положення про земські управи 1 січня 1864 р. [12], Положення про початкові народні училища (14 липня 1864 р.) [13], Положення про початкові народні школи 1874 р. [14], Правила для студентів і сторонніх слухачів Імператорських Російських університетів, Університетський статут [16].
2. Збірки документів, зокрема: «Історія України: Документи. Матеріали» [8], «Москвофільство: документи і матеріали» [10], «Україна в XX столітті (1900 – 2000 рр.)» [21], «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914 рр.)» [22].
3. Матеріали періодичної преси, зокрема: «Український вісник» [5], «Київська старовина» [7, 17].
4. Мемуари та листування, зокрема Грінченко Б. «На безпросвітній дорозі. Про українську школу» [4], Столипін П. А. «Переписка» [20].
5. Матеріали діловодства, зокрема: стенограми Державної Думи і записки: «Пояснювальна записка до проекту спільного статуту Імператорських російських університетів» [15], «Стенографічний звіт. Державна Дума. Сесія II. 1907 р.» [19].
6. Матеріали українських партій початку XX ст., зокрема: «10 заповідей УНП» [1], Міхновський М. І. «Самостійна Україна» [9].
7. Публіцистичні твори, зокрема: Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу [4], Русова С. Ф. «М. П. Драгоманов. Його життя й твори» [18].

Історіографія питання. Події початку XX століття привернули увагу істориків, мовознавців, науковців, які досліджували проблеми становлення української мови, друку, видавничої справи. Так, російський дослідник

Міллер А. І. докладно проаналізував перебіг подій, пов'язаних з підготовкою Валуєвського циркуляру 1863 р., у роботі «Українське питання» в політиці влади та російській громадській думці (друга половина ХІХ ст.)» висвітлено передумови та причини прийняття циркуляру [44].

Універсальною роботою виявилась «Історія освіти» С. Сіроплка, де комплексно розкрито усі аспекти освітньої політики Російської імперії, починаючи від самої особи вчителя та його місця в освітньому процесі і закінчуючи особою учня, студента як об'єкта освітньої діяльності [53]. Робота містить у собі коментарі освітніх діячів того часу та її ставлення до реформвання, а також висвітлений загальний стан суспільства під державним тиском.

Стосовно протидії українського українського суспільства проти обмежувальних законів як на політичному так і культурному рівні зосереджено у праці В. Мілько «Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906 – 1917 рр.)», де описані процеси щодо поліпшення мовного й освітнього законодавства. Варто також зазначити, що в даній роботі покроково описані дії українського представництва у Державній Думі та які результати це дало [43]. У монографії також висвітлено питання щодо української освіти в Державній Думі, при цьому автор приділяє увагу освітньому питанню як важливому політичному чиннику, який є об'єднавчим фактором українського народу. Просвітницьку роботу щодо українських громадських організацій на прикладі «Просвіт» описано у статті Лисенко О. «Значення українських «Просвіт» для справи шкільного навчання»[41], Русова С. Ф. «М. П. Драгоманов. Його життя й твори» , де комплексно показана згуртована робота українських «Просвіт», де визначальною була ідея – культурної незалежності та пропагування національних ідей, боротьба за українську школу [51].

Тему студентських рухів за лібералізацію освіти у своїх статтях розкрили: Білявська О. С. «Участь університетської молоді Наддніпрянської України в національно– визвольному русі другої половини ХІХ ст» [27],

Левицька Н. В. «Студентство в національно-визвольному русі України кінець XIX – початок XX століття» [38], Чортенко А. «Якісні та кількісні зміни в складі студентства Наддніпрянської України (кінець XIX ст. – 1914 р.)» [58]. У зазначених статтях розкрита боротьба студентів проти обмежувальної освітньої політики, проти всебічного державного контролю, де права студентів порушувались, роботи демонструють молоде студентське покоління як активну майбутню інтелігенцію української держави, яких об'єднує національна ідея і ця ідея є рушійною силою у боротьбі за права та свободи.

Щодо суспільно – політичного руху за відміну обмежувальних законів досить змістовно описано в роботі Березівської Л. «Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу» [24] та «Реформа освіти у діяльності Державної думи: дискусії навколо національної школи (1906– 1917 рр.)» [25], де описані шляхи та методи боротьби громадських організацій, як на культурному так і на політичному рівнях, зокрема порушувалось питання української освіти у Державній Думі. У статті Гайдая О. «Особливості боротьби за демократизацію народної освіти України в кінці XIX – на початку XX ст.» описані поступові кроки щодо зрушення в освіті на демократичних засадах, в роботі описані теоретичні засади та методи відстоювання національної освіти, показані соціальні зрушення, де відбувається консолідація як освітян так і громадсько – політичних об'єднань [29]. Важливою роботою у дослідженні обраної проблематики стала монографія Мосійчука В. «Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній а Слобідській Україні другої половини XIII – початку XIX ст.», де також висвітлено освітню політику Російської імперії направлену на обмеження й підпорядкування української освіти.

Практичне значення. Результати можуть бути використані у загальних курсах «Історії України», «Історії української культури», також також при підготовці наукових доповідей, статей.

Структура роботи. Дипломний проект складається з 2 розділів, 7 підрозділів. Загальний обсяг роботи 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

РОЗДІЛ 1. ОБМЕЖУВАЛЬНА ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХУ ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

1.1. Обмежувальна політика щодо української мови в освітній сфері у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст.

Нація і освіта нерозривно пов'язані між собою. Розвиток нації може успішно відбуватися тільки при наявності в громадян національної свідомості, основа якої закладається в школі, а потім удосконалюється і перетворюється в світоглядні переконання. Таку історичну місію здатна виконати тільки національна школа з рідною викладавочою мовою, а відповідно й мовною єдністю дітей з родиною і своїм народом.

Історія освіти в Наддніпрянській Україні у складі Російської імперії є невід'ємною віхою у всій історії українського народу. Перехід українських земель під владу царського уряду значно погіршив освітній рівень українців. У цей час освіта для українських народних мас була відсталою, лише діти панівних станів мали доступ до освіти – як початкової, так і вищої. Більшість українців були неписьменними.

У цей період царський уряд проводив політику централізації та русифікації системи освіти в Україні. Вводилась повна заборона на навчання українською мовою, українська мова як навчальна дисципліна взагалі не викладалася. Будь-яке прагнення українців ввести українську мову у навчальний процес розглядалось як посягання на непорушний загальноімперський лад, його закони, правові норми, мову і каралося репресіями. Імперський уряд розглядав Україну як органічну частину Росії і тому цілеспрямовано перетворював Наддніпрянщину на пересічну провінцію. Дослідження питань історії освіти України в часи її перебування

під владою царської Росії має важливе науково-пізнавальне і практичне значення. Правильно оцінити наші сьгоднішні здобутки в освітній галузі неможливо без знання того, що відбувалося раніше.

Освіта в українських губерніях Російської імперії мала певні особливості, а саме:

- значне відставання від західноукраїнських територіях;
- повний контроль освіти Наддніпрянщини державними адміністративними органами;
- характерним був становий поділ у Наддніпрянській Україні;
- обмежувальна мовна політика була чине найважливішим важелем контролю та підпорядкування освіти у Наддніпрянщині.

Тож очікуваним наслідком імперської політики була незначна кількість учнів на території України, а точніше 67 тис. учнів у 1850 р.[48].

У Наддніпрянській Україні у всіх школах навчання здійснювалося російською мовою за освітніми планами й програмами, що розроблялися й діяли на території Російської імперії. У 1863 р. з ініціативи міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва було видано циркуляр, який забороняв видавати навчальну літературу українською мовою. Після виходу циркуляра (1863 р.) було опубліковано «Положення про початкові народні училища», де якому зазначалось, що викладання у всіх школах має здійснюватись лише російською мовою [50].Тому регіональна влада, в першу чергу, попередила українофілів про заборону навчатися в початкових школах Київського навчального округу українською мовою. Проте українофіли ігнорували заборони, влада таким діям давала негативну оцінку, яку досить влучно висловив київський генерал-губернатор М.Анненков. Він не сумнівався, як і російський публіцист, літературний критик М. Катков, що підліткам шкільноговіку може бути незрозумілою російська мова, проте їм не слід викладати мовою,якою діти спілкуються вдома з батьками. При цьому українськомовній дитині було важко зрозуміти й вивчити російську мову, писав у своїх спогадах І. С. Нечуй-Левицький, і цієї думки дотримувався й

канадський історикукраїнського походження С. Єкельчик [35].Обер-прокурор Святішого Синоду О. Ахматов намагався розібратися й дослідити дану ситуації, він заперечував не сам факт впровадження розмовної народної мови у шкільну освіту, а як спробу на її основі створити нову «малоросійську літературу». О. Ахматов зазначав, що таке патріотичне прагнення можна було б зрозуміти, якби за виокремленням літератури й мови не настало політичне відокремлення. Він був впевнений, що українці перейняли художню літературу й розмовну мову від поляків, які прагнули до того, щоб нав'язати населенню «малоросійське нарідчя», а російська мова дітям малоросіян також зрозуміла, як і дітям великоросіян, і перші ніколи не відмовляться від російськомовних і церковних книг. Він відчував, що влада намагається позбутися культурних здобутків малоросійського народу.

Українські землі об'єднувала спільна мова, яка не мала соціально-політичного й офіційного статусу на українських територіях. Йдеться про мовний лінгвоцид, якого зазнала українська мова на всьому культурному ареалі своєї етнічної території. Обмеження мови в освітній сфері було складовою частиною політики етнокультурної асиміляції, яка проявлялась у цілеспрямованій діяльності суспільно-державних інституцій, що обмежували функціональні сфери української мови, в тому числі й в освіті. Функціональна нерівноправність української мови віддзеркалювала станову й соціально-майнову нерівність українського суспільства, вищі прошарки якого свідомо зрікалися рідної мови, добровільно поступаючись своїми етнокультурними правами й спокійно приймали реформування освіти. В першу чергу йдеться про політику русифікації. Особливу увагу слід звернути на те, що в мовній політиці особливе значення надавалося заходам у сфері освіти.

У Наддніпрянській Україні у 1862 р. були закриті безкоштовні українські школи для дорослих. Щодо історії видання Валуєвського циркуляра слід зазначити, що у 1863 р. вийшла, інспірована випадками російської та польської преси, таємна постанова російського міністра

внутрішніх справ П. Валуєва, який стверджував, що української мови взагалі не було, немає, та і бути не може. Згідно з циркуляром заборонялося видавати будь-які літературні твори українською мовою, окрім художніх, на які накладалися різні обмеження. М. Костомаров у своїй статті «Думки південнороса» опублікованій в «Основі» вперше сміливо визначив програмні завдання та цілі освіти народу й вказував, що поки на південноросійській мові не будуть викладати й поки рідна мова не стане провідником людської освіченості, до тих пір усі можливості використовувати українську мову це лише блискучий пустоцвіт [21]. Слідом за ним на об'єднуючий та соціалізуючий аспект мови звернув увагу український фізик Д. Пильчиков і (1862 р.), коли почав досліджувати, як йому здавалося, нескладне питання. Сільське населення, що було значно більше, використовувало мову, яка відрізнялась від книжної російської, якою дітей змушували здобувати освіту. Якщо влада й справді переймається їхнім становищем, то не варто змушувати навчатись їх російською мовою, а необхідно відразу вчити рідною мовою. Це буде значно вигідніше й економніше для держави, а разом з тим долатиметься деструктивне соціальне явище, коли освіта формує непорозуміння між батьками й дітьми, яке виникає через відмінність мови, культури й виникає таке поняття як різномовності поколінь.

Додаткові заборони у сферу публічного функціонування української мови вніс Емський акт 1876 р., яким заборонялося ввезення з-за кордону українських оригінальних та перекладних книжок, друкування текстів до музичних творів, заборонялася діяльність театральних вистав та прилюдних читань рідною мовою, викладання у навчальних закладах будь-яких дисциплін у школі українською мовою, вилучалися також українські книжки в шкільних бібліотеках. Шкільних учителів необхідно було перевіряти і кожного, запідозреного в українофільських ідеях звільняли з посади, нових вчителів обирали з росіян. З 1881р. в Російській імперії було заборонено викладання української мови в народних школах та проведення нею церковних обрядів. А 1882 р. почали забороняти перекладати твори з

російської мови на українську. Ці закони безпосередньо поширювалися й на українські землі, що перебували поза державними кордонами Російської імперії. Проте, незважаючи на обмежувальну політику влади щодо мови, серед українського населення панувала саме цюукраїнська мова, О. Міллер, наголошував, що літературна мова є складовою народної говірки й штучне нав'язування російської мови не принесе вагомих результатів, в свою чергу українська мова набирає символічної, національної й репрезентативної ролі і є небезпечним конкурентом російській [43]. До того ж, саме мова являється маркером, що допомагає з'ясувати етнічні межі проживання українців, виділяє їх культурну особливість та окремішність. Першою про це заявила «Основа», яка почала активно використовувати нову-стару назву етносу – українці, що поширювалася разом з уже звичною імперською назвою – малороси, южноруси тарасіяни [37].

Не раз повітові і губерніальні земства всіляко клопотали урядам про дозвіл в школах навчатися рідною мовою, але імперія постійно відхиляла будь-які клопотання. Через заборону викладати рідною мовою учителям доводилося використовувати російськомовні підручники й методичні розробки, що абсолютно не відповідали не лише мовою викладу інформації, але й поребам української школи й дитини, а в читанці все було чуже й незрозуміле українським дітям. Для учителів на той час не вийшло у світ українською мовою ані одного підручника, доступними були приці лише російською мовою. Ще за декілька місяців до видання Валуєвського циркуляру про заборону друкувати підручники і книги українською мовою на сторінках «Журналу Міністерства народної освіти» стосовно викладання російською мовою педагогом та письменником К. Ушинським за свідченнями Б. Грінченка було зазначено, що мало успіху буде мати та школа, куди дитина йде з дому, як з раю, до пекла, і звідки вона біжить додому, бо там розмовляють незрозумілою мовою [2].

Надії українців щодо викладання рідною мовою не справдилися, дітей навчали російською та використовували відповідні підручники. В

українських школах користувалися підручниками К. Ушинського «Рідне слово» проте чуже для українських дітей. Учням з доводилося вчити чужі слова і мову або вирішувати арифметичні завдання з багатьма невідомими для словами в самій умові задачі. Варто зазначити, що в російських читанках взагалі не згадувалось про Україну або відомості були неправдивими, а деякі статті взагалі були направлені на приниження української нації та українського слова.

Під час революції 1905–1907 рр. в національному питанні, зокрема, щодо права створювати громадські товариства та об'єднання, децл послабились умови щодо ставлення до української мови, а саме викладання рідною мовою, якою переважно й велася просвітня діяльність. 20 січня 1910 р. прем'єр-міністр Російської імперії П. Столипін підписав циркуляр, призначений для губернаторів, згідно з яким мала бути припинена реєстрація та діяльність «інородних», у тому числі й українських національних, культурно-просвітницьких товариств як таких, що намагаються об'єднатись на ґрунті винятково національних та політичних інтересів, а, отже, становлять небезпеку для громадської стабільності й державної безпеки Російської імперії [21]. Циркуляр П. Столипіна також стосувався й освітнього питання, куди також входила українська школа, тому відбувався контроль та врегулювання культурно-освітніх організацій на базі освітніх закладів, які могли бути загрозою цілісності імперії [19].

Отже, у другій половині XIX –початку XX ст навчання у всіх початкових і середні навчальних закладах велось лише російською мовою. Навіть серед навчальних предметів не було української мови, а усі підручники та навчальні матеріали були лише на російській . Для імперської влади українського народу ніби й не існувало. Будь-які намагання започаткувати українські школи чи ввести українську мову як навчальну дисципліну й викладати інші предмети відразу ж присікалися та підлягали забороні. За найменший вияв потягу до українських традицій, культури і мови вчителі могли залишитися без роботи. Таким чином, культурно-

політична картина кінця XIX – початку XX ст. на українських теренах дає зрозуміти, що імперська політика обрала чіткі засоби викорінення мовного осередку України. Політика впроваджувалась на цілком законних умовах, усі пункти та ідеї були прописані в законодавчих актах, нормах законів, циркулярах, тож, можна стверджувати, що Російська імперська влада обрала цілком легкий та дієвий шлях, який мав привести до цілковитого приєднання українського осередку, зтерши при цьому не тільки географічні кордони, а й позбавити народ мовно-культурних здобутків. Вагомим аргументам у таких діях були псевдоісторичні теорії про спільне минуле чи єдиний мовний осередок, де російська офіційна мова використання, а малоросійська мова, то лише наріччя чи суржик, яка ніколи не існувала й існувати не має права. Тому освіта стала важливим об'єктом у мовній політиці імперії, дже це найлегший шлях прищепити не тільки чужу мову, а й чуже світосприйняття. Тих хто противився законним заборонам звинувачували в антиімперських настроях та поширенні українофільських ідей, що могло призвести до порушення цілісності та непорушності Російської імперії. Тож, можна констатувати, що імперська влада холоднокривно, цілеспрямовано вела «шовіністичну політику геноциду української мови, не враховуючи національну самовизначеність народу, де освітні заклади повністю перейшли на викладання російською мовою.

1.2. Початкові школи в умовах реформування освіти у другій половині XIX – на початку XX ст.

Початкова освіта почала розвиватися в часи заселення так званої «Малоросії». Не дивлячись на те, що виникали школи, освіченість серед населення в Південній Україні розвивалась досить повільними темпами, адже влада зовсім не була зацікавлена в цьому. Із затвердженням «Статуту народних училищ» у Російській імперії (1786 р.) в губернських містах створювались головні народні училища (чотирикласні з 5-річним курсом

навчання), а в повітових містах – малі народні училища (двокласні з 2-річним терміном навчання). Навчальна програма малих училищ стосувалася перших двох класів головних училищ. Статут ознаменувався відкриттям нових шкіл та народних училищ в містах, але не на всіх територіях Лівобережної України. Населення досить негативно сприйняло цю реформу, так як уряд провадив в у цих закладах русифікаторську політику. Зміст навчання у новостворених школах був безстановим і безоплатним, а також мав загальноосвітній і реальний характер.

У другій половині XIX ст. посилилась політична реакція в усіх галузях суспільного життя, особливо в галузі народної освіти і школи. Рівень освіти в Росії і Україні був досить низький. Таке становище освіти потребувало нової шкільної реформи в країні. Проведенню реформ сприяв ряд умов, таких як: відміна кріпосництва (1861 р.), поступовий розвиток капіталізму. Перехід від феодальної монархії буржуазне суспільство, а це було вагомим кроком вперед у створенні буржуазної системи освіти, також впливало загострення протиріч соціального характеру і зростання громадських рухів.

Початок реформування процесу в Російській імперії у 1860–1870-х рр., на шляху до модернізації всіх сторін соціально-економічного життя країни, не могло оминути й сферу освіти, а саме народну (початкову) освіту. Вже на етапі впровадження селянської реформи 1861 р. стала очевидною необхідність не лише покращення матеріального становища нижчих станів населення, а й культурно-освітньої сфери. Поступово це питання вийшло за рамки звичайного збільшення кількості учбових закладів і актуалізувало важливість й необхідність реформування самої системи початкових шкіл. Рубіжним етапом у цьому відношенні став 1864 р., період коли було затверджено два нормативно-правові документи, які стосувались шкільної освіти:

- 1) 1 січня 1864 р. «Положення про губернські та повітові земські установи» (розроблене Міністерством внутрішніх справ) [61];

2) 14 липня 1864 р. «Положення про початкові народні училища» (розроблене Міністерством народної освіти). Стосовно першого «Положення про губернські та повітові земські установи», одним із важливих напрямів діяльності новостворених земств, як загальних виборних органів місцевого самоврядування з розпорядчими та виконавчими функціями, було визначено сферу діяльності земств, тобто участь та вирішення переважно господарських питань, визначених законом, також був покладений обов'язок щодо «підклування про народну освіту»[61]

За часів ліберальних реформ почалась сильна політична реакція, яка продовжувалась і в першій половині 90 рр. У галузі освіти ці перетворення стали відчутнішими вже у 1866 р. після пострілу у протестуючого студента. Цар оголосив, що першочерговим завданням уряду має бути, в першу, охорона населення від зародків шкідливих псевдовчень, які потім могли затьмарити розум людей, тож необхідно звернути особливу увагу виховання юнацтва. Царем були дані вказівки щоб юнацтво почали виховувати душі релігійних істин і додержування засад громадського порядку [21].

Ідейним лідером цієї політики став міністр народної освіти проф. Д. Толстой, діяльність якого в сфері народної освіти характеризувалась введенням реакційних шкільних статутів, посиленням тиску та нагляду урядом за школою, обмеженням освітньої діяльності земств, переслідуванням вчителів та студентів, посиленою русифікацією національних меншин шляхом впровадження нових учбових програм за імперським зразком.

Загалом, «Положення про початкові народні училища» 1864 р. встановлювало нову систему управління початковою освітою, яка замінила існуючий порядок, який був встановлений попередніми статутами 1804 і 1828 рр. Важливим моментом у «Полженні» було те, що народна школа вилучалася з підпорядкування директорів гімназій та штатних представників повітових училищ і передавалася у керування повітових та губернських

Училищних рад. Таким чином, мова йде про повну децентралізацію системи управління освітніми закладами.

Після прийняття «Положення» школи розподілялися таки чином: за підпорядкуванням і, відповідно, фінансуванням початкові училища поділялися на земські, міські, міністерські, заводські тобто фабричні, залізничні, церковнопарафіяльні та ін. В цей час активно простежується поступове зростання потягу народу до освіти, значні фінансові вкладення земств і сільських товариств у шкільну освіту стимулювали швидкий розвиток земської школи. Налякане активним розвитком суспільної та народної ініціативи, самодержавство в кінці 60-х р. кардинально змінило ставлення до народної школи. У рескрипті 25 грудня 1873 р. стосовно питання народної освіти Олександр II наказав дворянству, що необхідно стати на варті народної школи. Через рік 14 лютого 1874 р. міністр народної освіти Д.О. Толстой вніс у Державну раду проект стосовно освітнього реформування «Положення про початкові народні училища», де участь в обговоренні громадськість вже не включалась. 25 травня 1874 р. проект був затверджений імператором Олександром II. «Положення» 1874 р. абсолютно змінило управління й фінансування початкової народної освіти, тож школа практично була у безпосередньому підпорядкуванні місцевих органів Міністерства народної освіти – тобто дирекціям народних училищ. Проте всі спроби та утиски самодержавства обмежити та припинити процес зміцнення і розвитку земської школи зазнавали невдачі. Проте подібні закони не змогли стримати розвиток народної школи, не зважаючи на всі введені законодавчі обмеження, що її обмежували. Новий статут також включав пункти щодо мови викладання, де зазначалось, що у всіх початкових народних школах навчання проводиться лише російською мовою [14].

Система навчання і виховання мала досить суворий характер, дітей часто прив'язували та били різками за незначні проступки. Якість підготовки та викладання була дуже низькою, особливо це проявлялось в сільській місцевості. Головною причиною таких тенденцій було –

відсутність кваліфікованих та достатньо підготовлених народних учителів, шкільних підручників, меблів, устаткування тощо. Тому на губернських зборах 1870 р. було виділено кошти на відкриття педагогічних курсів, а також на з'їзди вчителів у Херсоні та Єлисаветграді, де велася підготовка нових висококваліфікованих вчителів. У 1870 р. на курсах нараховувалося 11 слухачів, через рік – 39. Розуміючи важкий стан шкіл було вирішено, що необхідно на Південній Україні створити відповідні сприятливі умови для підготовки майбутніх вчителів початкових шкіл. У 1870 р. відкривається вчительська семінарія у Миколаєві, а вже через рік – вчительська семінарія в Херсоні, де молоді вчителі могли удосконалювати свої вміння й освоювати нові знання.

Після реформ 60-х років структура початкової освіти включала школи трьох ступенів:

1) однокласні училища – нижча елементарна школа з трирічним терміном навчання, це стосувалося земських та міських шкіл й дворічним терміном навчання включали однокласні церковно-приходські школи;

2) двокласні училища, в яких навчальний курс був розподілений наступним чином: перший клас в двокласних училищах і однокласній школі тривав один рік. Другий клас із дворічним терміном навчання давав додатковий курс початкової освіти. В таких школах вивчали Божий Закон, російську граматику, історію, географію Російської імперії, арифметику, геометрію та креслення, базові знання щодо природознавства;

3) багатокласні училища, які включали повітові й міські училища, де усі дисципліни курсу початкової освіти викладалися вже більшим обсягом. Термін навчання у повітових училищах тривав три роки, а в міських – шість. Не зважаючи на те, що почалось значне зростання шкіл до 1874 р. налічувалося 418, все одно вони не задовольняли потреби населення і їх не вистачало. Більшість шкіл й досі продовжувала розміщуватися в церковних будівлях, будинків правління, сільських хатах, напівзруйнованих будинках тощо. Адже за відсутності коштів земства не могли самотіно утримувати й

розвивати школи, тому половина коштів було виділена сільським населенням, ці гроші витрачали на заробітну платню вчителям, нові підручники та меблі. Такі повільні темпи й нестача фінансування гальмувало розвиток освіти в сільській місцевості, де більшість населення було неписьменними приблизно 84,5 %[46].

У другій половині XIX ст. були прийняті документи, які розробило в той час Міністерством освіти, та які гостро обговорювались і відіграли чи не найважливішу роль у реформуванні шкільної освіти були наступні: «Положення про початкові народні училища» (1864 р.). Перед початковими навчальними закладами, згідно цього положення було поставлено завдання, що необхідно зміцнювати в народі як релігійні так і моральні поняття та поширювати «початкові корисні знання» [13]. Точноготерміну навчання в початкових народних училищах не було, найчастіше в день проводилось від одного уроку й до трьох. У таких школах викладався Закон Божий, церковнослов'янське і російське читання, російське письмо, елементарна арифметику, церковні співи. В деяких училищах навчалися як дівчата так і хлопці, були й окремі заклади, проте навчання здебільшого було платним.

Однією з буржуазних реформ імперської влади, що мала на меті перебудувати державно-кріпосницький устрій до потреб капіталізму, було створення земств, до обов'язків яких входило піклування про народну освіту. «Положенням про земські установи», що було прийнято 1864 р., згідно з новим законом фінансування народної освіти вважалось необов'язковим і земства не мали права впливати на навчально-виховний процес школи через заборону уряду. Незважаючи на таку політику в освітній галузі земська діяльність була найбільш успішною [60].

«Положення про початкові народні училища» 1864 р. декларувало право народу на освіту на всіх її ступенях і право громадян брати участь у створенні та подальшому контролі народною школою. Проте декларація цих прав мала короткочасний характер, аби задовольнити визвольний рух, спрямованою на нейтралізацію та повне припинення загальнопедагогічного

руху. Законодавчо затвердивши народну школу, влада не надавала коштів на її утримання й інші витрати, такі як обладнання, ремонтні роботи, покращення побутових умов та ін. Так як уряд відмовився від фінансової допомоги у справі розвитку початкової освіти та законодавчо дозволили хоч якесь управління зі сторони земств, тому усі фінансові та організаційні питання уряд переклав на громадськість. Питання про те, бути чи не бути початковій народній школі, залежало, в першу чергу, від фінансового стану громади. Для розвитку та створення мережі народних шкіл потрібні були чималі кошти. І у земства, які представляли орган місцевого самоуправління, ці кошти знайшлися. Потяг до освіти, що поступово прокидався серед народу, змушував земства приймати будь-які поступки заради відкриття шкіл.

Статут регулював також численність та вчительський склад, документ встановлював, що вчителів призначає єпархіальне начальство й інспектор народних шкіл, а вже остаточно через рік вони підлягають затвердженню повітової народної ради. Тож можна зробити висновки, що за статутом право допускати до початкових навчальників мали лише інспектори. За земствами залишалось право подати кандидатуру, яку відповідали усім вимогам статуту на посаду вчителя. Усі фінансові та матеріальні потреби школи покладалися на самих селян, в першу чергу, це стосувалось діяльності земств в народній освіті, а, отже, її фінансове утримання[54].

Стосовно кадрового складу, то вчителями могли бути попи, дяки, світські особи, але на вчительську діяльність їм необхідно було мати спеціальний дозвіл. Міністерство освіти пропонувало в деяких початкових школах вводити трудове навчання для формування професійних навичок. Особливо це стосувалося сільських шкіл. Позитивним було те, що «Положення» 1864 р. сприяло розвитку ініціативи органів місцевого самоврядування. Після прийняття «Положення» губернські і повітові училища були наділені досить широкими правами. Серед них – і право відкриття або закриття народних училищ.

Того ж року було затверджено «Положення про земські установи», згідно з якими у більшості губерній Російської імперії було створено земські органи самоврядування. «Положення про земські установи» надало земствам право дбати про будівництво доріг, водопостачання, відкриття початкових шкіл і медичних закладів. Проте обмеженими залишались питаннях зодо народної освіти і школи, земства мали право займатися лише господарськими справами, а навчально-виховною роботу регулювали губернські і повітові училищні ради [12].

За часів царської влади відбувалося масове закриття шкіл, селяни й кріпаки не мали грошей аби навчатися, а уряд ними не опікувався. Освітні реформи другої половини XIX ст. в освітній галузі виявилися одними із найважливіших серед комплексу перетворень, що відбулися після маніфесту 1861 р.

Розвиток земської сільської школи і зростання її популярності серед селян стали причиною занепокоєння правлячих верств, які бачили, що земська школа має несприятливий вплив на сільське населення. На початку 80-х років XIX століття уряд і Міністерство освіти вирішили радикально змінити положення народної освіти за допомогою духівництва, протиставивши земській церковно-приходській школу. Основна мета цього типу шкіл полягала в тому, щоб розповсюджувати серед народу вчення віри і моральності, вселяти любов до церкви і богослужіння.

Протягом усього періоду існування земських і церковно-парафіяльних шкіл між ними відбувалася конкуренція і постійна боротьба. Земства часто скаржилися, що духівництво навмисно створювала перешкоди розвитку земських сільських шкіл, не даючи згоди на їх відкриття або переконуючи населення замінити земську школу церковно-приходською. За змістом, методами та результатами освітньої роботи сільська церковно-парафіяльна школа багато в чому поступалася земській. Рівень підготовки випускників церковних шкіл був надзвичайно низьким. Багато учнів майже не вміли писати, вирішувати прості арифметичні завдання.

Земства були впевнені, що освіта – необхідна умова якісного розвитку народу, яка потребує, в першу чергу, фінансової допомоги. Так, органи самоврядування часто збільшували фінансування на відкриття навчальних закладів. Також у цей час було створено громадсько-земські освітні навчальні заклад за рахунок як сільських громад так і земських управ, так як останні не могли забезпечити себе фінансуванням. Така політика спричинило значне уповільнення відкриття навчальних закладів. Отже, матеріальне утримання шкіл абсолютно лягло на сільські громади, які не мали можливості постійно фінансувати розвиток освіти в повітах. Так, через нестачу коштів кількість навчальних закладів у Бессарабії зростала дуже повільно. Так, в 1877 р. громадсько-земських шкіл налічувалось 47, у 1894 р. – 48, у 1898 р. – 73. Отже, за 21 рік кількість їх зросла в 1,5 рази. Так, в 1874 р. в Одеському повіті було 80 шкіл, в яких працювало лише 106 вчителів на майже 7 тисяч учнів [46].

Разом з класичними школами в селах продовжували діяти школи грамоти, що відіграли важливу роль у розповсюдженні письменності серед селян. Проте в кінці XIX ст. уряд вирішив використати їх у своїх інтересах як засіб обмеження освіченості серед селян і перетворити навчання до елементарної грамоти і етично-релігійного виховання, а тому передав їх під опіку Священного Синоду. Термін навчання у подібних школах не перевищував один – два роки. Зміст навчання полягав у читанні Часослова і Псалтиря, часто співали молитви . Далі за ступенем важливості було читання цивільного друку, письмо і початкова арифметика [51]. Випускники цих шкіл одержували досить низький рівень знань. Багато хто з учнів був неграмотний, ледве читав і майже не умів писати.

Одним із засобів впливу імперської влади і духівництва на освітній характер навчання дітей була професіоналізація сільської школи. Російська імперія вбачала у школі, щось небезпечне, що вчить народ надмірно роздумувати і цікавитись непотрібними темами, які можуть бути небезпечні для держави, нестимуть загрозу державному устрою і тому уряд

максимально намагався обмежити загальноосвітній характер школи. Тому уряд, боячись народу, який здатний мислити, влада наполягала на досить ранній професіоналізації шкільного навчання, метою таких дій було відволікання дітей від загальної елементарної освіти і активного розвитку. Проти професіоналізації початкової школи активно виступали всі прогресивні вчителі та діячі освіти. Так, відомий методист початкової школи Російської імперії М.Ф. Бунаков писав, що селянам була чужа та вузько-утилітарна практичність, яку усіляко хотіли нав'язати народній школі. Він довів принципову відмінність між загальноосвітньою школою і професійною [27].

Таким чином, становлення початкової народної школи кінця XIX – початку XX століття в системі освіти України відбувалося в умовах жорсткого протистояння потреб народу та прагматичних цілей Російської імперії. Ні уряд, ні церква ніяк не заохочували розповсюдження освіти серед селян, вбачаючи у таких діях загрозу існуючому режиму, і тому робили все можливе для того, щоб перешкодити розвитку народної школи. Але завдяки самовідданій роботі вчителів, освітніх діячів, земств, селян народна школа все ж таки виконувала ту важливу функцію – формувати мисляче суспільство. Отже, народні школи, які досить часто виконували не тільки свої безпосередні обов'язки, а й, наприклад, санітарно-оздоровчу роботу серед населення, суспільну роботу по організації народних бібліотек, читань, дореволюційна народна школа мала певні успіхи та досягнення, хоч і політика Російської імперії була направлена суто на задоволення імперських потреб.

1.3. Ліквідація автономії університетів за Статутом 1884 р.

Початок 80-х рр. XIX ст. вищої освіти Російської імперії, періодом активного реформування. Запроваджені нові закони посприяли на те, що університети повністю втрачали автономію. Вищі жіночі курси закривалися,

так як історично не виправдали себе. І вже наприкінці 1890-х рр. – на початку 1900-х рр. вживаються заходи для проведення нової реформи освіти в сторону більшої демократизації. В Україні цей період ознаменувався, з одного боку, ростом соціально-політичної боротьби, розвитком українофільських ідей, з іншого – боротьбою з студентським рухом, наступом на легітимність існування українства з боку імперської влади.

На той час важливу роль в законодавчій політиці відігравала особа міністра. Граф Д. Толстого, який очолював міністерство до 1881 р. – головний ініціатор нового статуту, щодо обмеження повноважень університетів – так і не зміг домогтися прийняття його.

Реформа вищої освіти вступила в нову стадію з призначенням на посаду міністра статс-секретаря І. Делянова. Він був товаришем міністра Д. Толстого, пізніше працював у IV відділенні канцелярії, був головою комісії по розробці Нового статуту в 1876–1878 рр. Закономірним продовженням його освітнього реформування стало прийняття нового статуту університетів у 1884 р. На думку міністра, університетське самоврядування та свобода стали причиною розвитку інтриг і чвар у Радах університетів. Але головним фактором прийняття документу було відчуження університетів від уряду і учбової влади. У активному розвитку студентського руху найчастіше звинувачували університетську автономію та надання досить широких прав. Тож проект Статуту було затверджено, не зважаючи на критику та незгоду в об'єднаних департаментах економіки і закону, на загальних зборах Державної ради, де значна більшість відстоювала ідеї щодо збереження університетського самоуправління.

Головне, що характеризує саме обмежувальний характер в університетській реформі 80-х рр. XIX ст. – цілковита відсутність університетської автономності, колегіальності, корпоративності, повне підпорядкування університетів урядовій владі. Свої особливі статuti зберігали тільки Дерптський та Варшавський університети. На той час у трьох університетах

України діяв загальноросійський Статут, який з деякими змінами визначав положення світської освіти в цілому.

Статут 1884 р. абсолютно змінював соціально-правовий статус університетів. Якщо порівнювати новий статут з попередніми, то помітна значна різниця, так за статутом 1804 р. університети були центрами просвіти і водночас могли виконувати функції і органів управління навчальними закладами. Вже у 1835 р. Статут містив такі зміни: попечитель мусив обов'язково жити в учбовому окрузі і виконувати обов'язки нагляду і контролю за всіма вищими навчальними закладами. У 1863 р. знову починає відновлюватися університетське самоврядування, тож Статут ще мав демократичну направленість. Згідно параграфу 26 за попечителем залишався лише вищий нагляд за діяльністю університету в рамках статуту. Тож можна помітити, що освітня політика щодо вищих навчальних закладів пройшла шлях перетворень зі збільшенням впливу та контролю влади.

Стосовно Статуту 1884 р. Можна зазначити, що статусу попечителя було присвячено окрему главу. У ст.6 було зазначено, що попечитель навчального округу піклується про добробут університету, має право спостерігати за ходом університетського викладання і точним виконанням усіх законів, контролює виконання обов'язків посадовими особами та переслідує будь-яке ухиляння від зазначених правил[22].

Таким чином, значна частина справ, що раніше розглядалась в органах самоврядування університету, тепер переходила до компетенції попечителя навчального округу, або направлялась з його заключенням на дозвіл міністра освіти Російської імперії. З ліквідацією принципу виборності, як однієї з головних засад університетської автономії, кардинально змінювався стан викладацької корпорації. Міністр мав право призначати на всі вакантні посади викладачів, які відповідали вимогам влади.

Стосовно компетенції Ради університету і факультету, то вона зводилась до сфери контролю над навчальним процесом. Тоді, як за статутом 1863 р., Рада університету була головним органом

університетського самоврядування, вирішувала кадрові питання щодо заснування вчених товариств та необхідні фінансові питання, такі як кошторис Правління. Після 1884 р. сфера діяльності університету була настільки дріб'язковою, що міністерство освіти слідкувало навіть за веденням діловодства в університетах. Була введена спеціальна глава в Статут 1884 р. «Про порядки діловодства у зібраннях факультетів та рад» [22].

За цим статутом також ліквідувався ще один орган університетського самоуправління – університетський суд. Нагляд за дисципліною мусила здійснювати спеціальна інспекція, яка була поставлена незалежно від професорської колегії, так за ст. 48 в обов'язки інспектора постійний контроль та спостереження за виконанням усіх правил, порядків, також інспектор спостерігає за поведінкою студентів поза у звичайному житті, коли вони не навчаються [22]. Також у Статуті були зазначені наступні правила Ліквідувалось студентське самоврядування. Було ускладнено порядок прийому в студенти, вводилась спеціальна форма одягу, заборонялись студентські організації. Головна мета цих нововведень – ліквідувати ґрунт для студентських хвилювань, зосередити увагу студентів на навчання.

Отже, дезорганізація університетського життя, студентські хвилювання поставили перед урядом російської імперії питання про наведення порядку та контролю. Тому саме за наполяганням міністра просвіти було прийнято новий Статут у 1884 р., згідно якого запроваджувалися заходи щодо підсилення влади міністра і попечителя, з одного боку, з іншого – щодо обмеження університетського самоврядування. Правила і інструкції по частині учбовій, науковій, господарській і дисциплінарній тепер утверджувалися та видавалися міністерством народної освіти. Попечитель мав право контролювати усі сфери студентського життя і брав безпосередньо участь в діяльності університетів. Права, які за Статутом 1863 р. належали попечителю, тепер згідно нового Статуту 1884 р. передавались міністерству для посилення централізації управління і встановлення урядового контролю,

а тому з метою посилення впливу влади ліквідувалося університетське самоврядування, професорська та студентська корпоративність [38].

Статут лише в загальних рисах визначав статус студентів, де були виключені майже усі права. Більш детально він був регламентований «Правилами для студентів і сторонніх слухачів імператорських російських університетів», затверджених міністром освіти 16 травня 1885 р. За цими правилами студенти потрапляли під суровий контроль університетського керівництва, детально регламентувалася їх поведінка як у стінах навчальних закладів, так і у повсякденному житті. Поза університетом студенти підлягали нагляду поліції, яка могла арештувати за порушення правил утверджених у Статуті 1884 р., які стосувалися цивільного життя. Одні із головних пунктів стосувалися корпоративної діяльності, та у ст.13 було зазначено, що студенти вважаються окремими відвідувачами університету, тому для них були заборонені будь-які дії, які нїсять характер корпоративності [16]. У ст. 14 заборонялась організація студентських читалень, їдалень, концертів та навіть балів та інших публічних зборів, які не мають наукового характеру. Варто зазначити, що ха Статутом 1884 р. також заборонялись всілякі студентські союзи, товариства, які протирічили засадам політики Російської імперії. З часом були введені нові обмеження щодо вступу до університетів.

27 липня 1899 р. було внесено деякі зміни у Статут 1884 р. щодо університетської інспекції, в коло її обов'язків входили не тільки нагляд за порядком та дисципліною, а й за різними потребами студентів. Одночасно підсилювалось кадрове забезпечення університетської інспекції. Було вирішено ввести у всіх вузах однакові правила для студентів і оновити інструкцію для інспекції із відповідними змінами. Проте проект зберігав існуючий характер університетського життя, тим самим лише закріпив обмеження та контроль у сфері вищої освіти за що і піддався критиці, особливо з боку ректора Київського університету. Перші поступки влади простежуються у грудні 1901 р., так були видані Тимчасові правила про

студентські організації, за якими дозволялися вибори курсових старост, визнавалась законність корпоративних організацій студентів в зазначених формах і під наглядом професорів.

Таким чином, введення Статуту 1884 р. супроводжувалося прийняттям багатьох інструкцій, правил з метою тотального контролю та обмеження діяльності університетського життя. Але на практиці такі законодавчі проекти нерідко мали зворотній ефект, призводили до повного розладу в навчальній та адміністративній частині, що стало однією з причин руйнування студентського руху. Проти таких настроїв було прийнято, з одного боку, заходи щодо покращення студентського побуту, проте з іншого – заходи поліцейсько-адміністративного переслідування навіть військового характеру, але вони не мали успіху.

Колегіальною була система вибору викладачів та інших посадових осіб. В обов'язки попечителя входило прийняття деяких рішень конференцій щодо зарахування в студенти, розподіл фінансів, новопризначених по штату, нагляд за господарською частиною. Контроль за поведінкою студентів належав до компетенції директора університету. Господарською частиною відало Правління вищих навчальних закладів. У відповідності з соціально-правовим статусом інституту студенти були зобов'язані підпорядковуватися начальству, зберігати порядок і дисципліну. Щодо подальшої долі студентів, то вони мали право отримувати звання вчителя гімназії, але через рідко закінченню інституту мали право складати іспити на ступінь магістра.

У відповідності з правилами вишів студенти мусили виконувати християнські обов'язки, їм суворо заборонялося брати участь у будь-яких таємних угрупованнях та організаціях не освітнього характеру. Вони мали дотримуватися встановленого розпорядку дня, також вести необхідно було вести себе благопристойно, дотримуватися правил культури та слідкувати за зовнішнім видом. Суворо регламентувався увесь спосіб життя студентів, візити у безурочний час відбувалися лише з дозволу наставника, студенти

могли право покидати територію вишу тільки у визначені години, вільні від занять, тощо.

Тож усі обмеження у сфері вищої освіти почали дискредитувати владу і тільки погіршували становище, так у травні 1902 р. було створено спеціальну комісію щодо підготовки реформи вищої школи, яку очолив керуючий Г. Е. Зенгер. 10 червня 1902 р. імператор Російської імперії у рескрипті підтвердив необхідність законодавчих заходів щодо покращення вищої освіти. Таким чином, на найвищому рівні було визнано незадовільний стан вищої школи.

Важливим джерелом для дослідження стану вищої освіти на рубежі XIX – XX ст. є матеріали комісій, створених університетськими радами для підготовки відповідей на питання міністерства освіти щодо університетського життя. Вони не тільки відображають становище та потреби університетів, а також є важливим документом для дослідження законодавчої ініціативи вузів.

Становище вищої освіти, а саме студентські хвилювання, стали предметом обговорення в професорських колах ще взимку 1901 р. Було створено спеціальні комісії для обговорення причин «негараздів» і заходів для поліпшення справ в університетах. Згодом матеріали, які розробили ці комісії, знадобились для відповідей на питання міністерства народної освіти. Перш за все питання стосувалися посади ректора і деканів, компетенції Ради і наскільки вона необхідна, Правління, факультетів, збільшення фінансування, контролю за рівнем викладання, про стан молодих вчених, стимулювання студентів до навчання і наукового розвитку. Було запропоновано вирішити проблеми іспитів, службових прав випускників, розглянути можливості щодо зближення професорів і студентів, питання про студентське самоуправління, про відновлення університетського суду.

Отже, на початок 1902 р. Міністерство народної освіти провело значну роботу по підготовці університетської реформи. Особливе місце в цій діяльності надавалось Радам університетів, які детально розглянули питання

про університеське життя та свободи студентів і подали ряд ініціатив про його налагодження. Основний їх зміст реформ зводився до відновлення університетської автономної, відновлення самоуправління, збільшення коштів на розвиток освіти.

Вже влітку 1902 р. приймається ряд нових документів: циркуляр про порядок прийому абітурієнтів до вузів, за яким відмінені секретні характеристики з середніх шкіл. Були прийняті Тимчасові правила про дисциплінарний суд у вузах і нові правила про організацію студентів по курсах, про заснування наукових, літературних та студентських товариств. Ради отримували право вибирати суддів до складу дисциплінарного суду. Розгляд студентських справ переходив із компетенції Правління до відання дисциплінарного суду[38].

У 1904 р. реформу вищої освіти затримано в зв'язку зі змінами в особистому складі та внутрішній організації Міністерства народної освіти. На підставі заяви Державної ради 19 квітня 1904 р. знову розширювалася компетенція попечителя, а права університетської влади обмежувалися. У 1904 – 1906 рр. було розроблено кілька проектів, реформи вищої школи, в основу яких було покладено принцип автономії.

У пояснювальній записці до проекту загального статуту введення цього принципу аргументувалося таким чином: «Наукова думка вимагає свободи, наукова діяльність – самовизначення, і тільки при колегіальній участі професорів у всіх справах, що стосуються університету, можливо викликати в них почуття відданості своїй установі»[15].

За проектом в університетах і взагалі вузах розширювалося внутрішнє самоврядування. Попечитель не мав права втручатися у внутрішнє управління закладом. Завідування господарською і дисциплінарною частинами входило до кола обов'язків сенату, який був виборчим органом. Розширювалися права факультетів, вченим колегіям надавалося право вибирати кандидатів на вакантні посади викладачів. Змінювалися умови

заміщення викладацьких посад: штатним доцентом і екстраординарним викладачем міг бути магістр, ординарним – професор, тільки доктор наук.

У проекті були закладені інші прогресивні зміни. Збільшувалася кількість кафедр та навчально-допоміжних закладів, розширювався доступ до університетів, дозволялася діяльність студентських товариств. Не всі можуть погодитися з авторами праці «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР», які зазначають, що на рубежі XIX–XX ст. що безуспішно професорські колегії законодавчо домагались про відкриття нових кафедр та офіційне розширення навчальних програм[11].

Таким чином, згідно проекту Статуту 1905 р. відновлювалася університетська автономія, викладацька та студентська корпоративність, розширювалося коло осіб, які мали право вступу до університетів, збільшувалися кошти на функціонування університетів, скасовувались службові та інші права і привілеї для осіб з вищою освітою. Але разом з тим, як вказувалось у пояснювальній записці, автономія допускалася в межах державного закладу, вона не повинна була суперечити саме ідеї Державної влади [15].

Реформа вищої освіти на початку 1900-х рр. передбачала, також зміни у фінансуванні вузів. Наприкінці 90-х рр. було збільшено кошти, які йшли на матеріальне забезпечення вищої школи. Так, штати Харківського університету зросли до 327 190 руб. на рік, університету Св. Володимира – 332 070 руб., Новоросійського - 218 150 рублів. Але вони не задовольняли всіх потреб університетів, тому в кошторис Міністерства народної освіти на 1899 р. було внесено кредит у 250 000 руб., на покращення матеріально-технічної бази шести університетів. Але державна рада не задовольнила повністю вимоги міністерства про виділення 2 907 729 руб. на рік для розвитку університетської освіти і асигнувала лише 1,5 мільйона. У цілому, одним із напрямів реформи вищої освіти було покращення матеріального забезпечення. На утримання університетів у 1903 р. було призначено 4539513 руб [39].

Таким чином, стан вищої освіти багато в чому залежав від коштів, що призначалися на її розвиток. Штати, затверджені 1884 р. уже на час введення були недостатніми, вони не відповідали дійсним потребам вищої школи. Погане матеріально-технічне забезпечення поставило уряд перед необхідністю збільшити асигнування. Це стало одним із напрямків реформи вищої освіти на початку 1900-х років.

Аналіз законів, інструкцій, адміністративних розпоряджень в галузі вищої духовної освіти, дає можливість систематизувати законодавчі акти, які визначали основні напрями діяльності єдиного в Україні вищого духовного закладу—Київської Духовної академії. Головним документом, який визначав характер її функціонування наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. був «Статут і штат православних духовних академій, височайше затверджений 20 квітня 1884 р.». Крім загальних положень, він мав окремі глави, які присвячені визначенню відношення єпархіального преосвященного до академії, про ректора, про інспектора та його помічників, про викладачів та інші посадові особи, про ради академії, правління, програми курсів, про умови прийому в академію і положення студентів тощо. Отже, політика Російської імперії в галузі вищої гуманітарної освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. аналізується основними законодавчими актами, які визначали напрями політики уряду в цій галузі, основні етапи підготовки та проведення реформування університетів та інших гуманітарних ВНЗ. Основною складовою цієї політики було посилення адміністративного контролю за студентством університетів. Проте, студентський рух залишався головним фактором, який регулював урядову політику в галузі вищої освіти як у 80-90-ті роки ХІХст. так і на початку ХХ ст.

1.4. Українські вчителі в умовах освітньої політики Російської імперії

Царський уряд цінував викладачів, які сумлінно виконували свій освітянський обов'язок та виконували імперські накази. Найбільш відданих освітній діяльності відзначали державними нагородами та орденами.

Крім цього, імперська влада створював всі умовидля розвитку та роботи вчителів: гарантії пенсій, досить високий рівеньпрофесорсько-викладацького складу для більш плідної та творчої діяльності.Проте з боку царської влади був пильний нагляд за тим, аби викладацькадіяльність не виходила за межі офіційної ідеології. Порушеннязагальноімперського режиму призводило до звільнення викладачів.Найважче у такому становищі було викладачам історії, якіпробуджували у студентів зацікавленість до історії України, а, отже, небезпеку для освітніх ідей Російської імперії. Професори-історики були в опозиції щодо офіційного викладання російською мовою танамагалися прищеплювати студентам повагу до рідної мови і культури та батьківщини.Мовний бар'єр перетворювався також й на політичну проблему, яка стосувалася не тільки викладачів, а й студентів. На жаль, основне тло педагогічноїдіяльності визначалося русифікаторською політикою у сфері вищої освіти.Міністерство освіти різними способами створювало зручні умови для русифікаціїнавчального процесу та придушення будь-якого прояву українства серед вчителів.

Для роботи у численних навчальних закладах необхідні були кваліфіковані педагогічні кадри, нестача яких відчувалася на території всієї імперії. Готували вчителів до роботи в школах найчастіше вчительські семінарії, але це не вирішувало кадрового питання, оскільки відкривалося багато нових навчальних закладів і водночас була велика плінність кадрів у зв'язку з низьким матеріальним забезпеченням учителів та фінансування освіти. Також низькими були умовами праці і проживання. Це видно, наприклад, звіту керівника учительських курсів у Костянтинограді Полтавської губернії у 1899р., де мова йшла про незадовільну заробітню платню вчителям, також вчителі були змушені працювати у незадовільних гігієнічних умовах, також не було нормальної квартири. Деякі школи ледве можуть вмістити дві третини загального числа учнів, в деяких школах земляна підлога, погане освітлення, відсутня вентеляція, ні кватирок, деякі з них містяться у селянських хатах або в одному приміщенні з волосним

правлінням, при якому знаходиться так звана «холодна». Учительські квартири являють собою часто маленькі, темні, холодні, деколи із земляною підлогою і сирі кімнатки[21].

Однією з проблем, яка переслідувала початкові школи Російської імперії, була нестача саме кваліфікованих педагогічних кадрів в школах. Дітей вчили малограмотні селяни, військові офіцери, інколи студенти та навіть священнослужителі, тому й результат був відповідним. Лише на початку 1870-х рр. відкрилися перші вчительські семінарії. З появою вузів ситуація майже не змінилась. За словами сучасників, велика кількість абітурієнтів університету навіть не знали, що викладалося на різних факультетах і закінчували свою спеціальну освіту іспитом та мали отримати будь-який вчений ступень та право на відповідний йому чин. Учителями найчастіше ставали ті, хто навчався за кошт держави, або ті, хто не мали інших способів платити за навчання.

Крім того, вчителі досить часто перебували під постійним державним контролем. Ідеологія Російської імперії забороняла їх будь-які ініціативи та можливості творчо ставитись до професійної самореалізації. До кінця XIX ст. на території підросійської України найпоширенішими були державні середні навчальні заклади, котрі являли собою зразок педагогічного консерватизму. Навчально-виховна робота майже усіх державних шкіл була надійно захищена від нових педагогічних ідей стіною урядових законів, міністерських циркулярів, перебувала під регулярним та жорстким навчально-адміністративним контролем. В освітній діяльності державної середньої школи сучасники відмічали педагогічну безпринципність, притаманний формалізм, відсутність живого начала, слабку педагогічну підготовку багатьох вчителів.

Однак важке фінансове становище вчителів залишалось невідомим для суспільства, хоча й часто обговорювалось на сторінках періодичних видань. Небайдужі громадяни звинувачували редакторів та авторів газетних статей у непослідовності: нібито, ті, висвітлюючи тільки позитивні сторони життя та

вправляючись у красномовстві, завжди мовчали про актуальні проблеми народу, а саме вчителів, про те як живуть провінціальні вчителів та від чого помирає український вчитель [33]. На жаль, від середини 1870-х рр. – до 1905 р. в Україні не було періодичних видань, що займалися б справами національної освіти, культури і суспільної думки. Офіційні «Губернські відомості», «Єпархіальні відомості» і подібні їм видання тільки інколи вміщували матеріали, але переважно етнографічні, що стосувалися української дійсності та історії [33]. Тому вітчизняні вчені, педагоги, письменники часом друкували окремі твори в Галичині. Позитивним явищем стала поява кількох часописів «Педагогічний вісник» (Єлизаветград) та «Шкільна освіта» (Одеса). Видавців і підписники журналів хвилювала політика влади, яка була спрямована на обмеження діяльності земських шкіл, невідповідність мети, змісту, форм, завдань, методів освіти, навчання і виховання вимогам часу, відсутність матеріальної бази тогочасної народної школи в Україні, жебрацьке фінансове і беззахисне соціально-правове становище вчителів.

Так і в 80-90-х рр. XIX ст. не відбулося поліпшення в освітній сфері, так як уряд про це майже не турбувався, а навпаки щорозу законодавчими актами підсилювали контроль, а не турбувались про розвиток, а окремі вчительські семінарії, які відкривалися земствами, по різних причинах, а також через обмеження діяльності земств, існували недовго і сподівання, що на них покладалися, здебільшого, не виправдовувалися. Видавці деяких періодичних видань продовжували боротися за надання вчителям більших соціальних прав і свобод у професійній діяльності, покращення їх побуту, а також матеріального становища. В публікаціях вказувалося, що, сформульовані передовою педагогічною громадськістю вимоги до вчителів, ніколи не будуть реалізовані без позитивних зрушень зі сторони Російської імперії, в першу чергу, поліпшення матеріального, соціального і правового становища.

Так, для прикладу, у статті розміщеній у газеті «Одесский листок» 1905 р., за анонімним підписом: «педагог», було описано про дійсне становище вчительства в умах освітніх перетворень. Текст статті демонструє, що автор на собі відчув усі проблеми недоліків освіти, він зазначив, що ціль школи полягає не тільки в тому аби вчити, а також прищеплювати моральні цінності, при цьому вчителі не мали свободи дій, так як різноманітними законами вказувався увесь принцип діяльності вчителя, що і як необхідно робити, при всьому цьому була відсутня будь-яка свобода слова. Чи може виховувати вчитель, який не має права висловлювати власних думок, а, отже, така школа не може виховувати вільних громадян. У 1906 р. до Одеського навчального округу надійшло розпорядження Ради Міністрів про те, що державні службовці не мали права бути членами політичних партій, товариств та спілок, які закликали до боротьби проти уряду. Порушники розпорядження негайно звільнялись з роботи або потрапляли під судове переслідування. Під документом поставили підписи всі службовці Одеської Маріїнської жіночої гімназії.

Іноді у талановитих педагогів була можливість здійснювати передові нововведення, але в приватних школах, які меншою мірою, ніж державні навчальні заклади, залежали від адміністративного контролю. Деякі засновники таких шкіл хотіли зробити їх більш доступними та демократичними для звичайного населення, засновуючи з цією метою стипендії та товариства взаємодопомоги [11]. Членами товариства могли бути вчителі, які працювали в навчальних закладах м. Одеси та Одеського повіту. Члени товариства, які отримували пенсію, продовжували вносити в касу щорічно по 2 крб., а ті, хто продовжував працювати – від 2 до 5 крб., залежно від заробітної плати. Такі товариства мало всі права юридичної особи. Його діяльність полягала у накопичення коштів та підтримки педагогів у випадку крайньої необхідності. Підтримка полягала у вигляді позик, а також надання матеріальної допомоги вчителям. Позика надавалась під поруки двох учасників товариства на 12 місяців під 6% річних. Сума не

мала перевищувати двомісячного заробітку педагога, яку він отримувал. Така матеріальна допомога могла бути разовою та постійною. Статут також передбачав можливість надання допомоги і родичам члена товариства, які залишились без засобів існування, у випадку його смерті [16].

Проте не всі підтримували подібну ідею. Один з небайдужих сучасників активно критикував газетну статтю, де педагогам пропонувалося створити свою спілку взаємодопомоги. Проте, що вчителям не вистачає грошей на харчування, не те що на внески у подібну спілку, дивувався тим, що з бідних збирають гроші для бідних, а влада ніяк не діє. Розмірковуючи про причини безрадісного становища вчителя, автор зазначав, що суспільство найменше піклується про тих, на кого покладає величезний тягар [33].

На початку ХХ ст. простежувалась криза педагогічних кадрів в Російській імперії поглибилась. Необхідно було поліпшити як матеріальне так і моральне становище українського вчителя. В той час суспільство звернуло увагу на жінок і почали відкриватися вищі жіночі педагогічні курси, які поповнили освітній ринок праці багатьма прекрасними підготовленими, наповненими енергією педагогічних сил, яким властивий розвиток та новаторство. Поступово кадровий попит значно перевищив пропозицію на робочі місця в школі, що не додало престижу професії вчителя. Заробітна плата педагогів постійно знижувалась, зазвичай саме чоловіки покидали професію, яка почала перетворилась на «жіночу». Проте становище жінок, задіяних у сфері освіти було значно складнішим [53].

Необхідно зазначити, що викладачі небагатьох українських гімназій, які поступово почали відкривалися у найбільших містах, були у значно кращому фінансовому становищі відносно вчителів у сільських чи провінційних школах. Так, якщо потенційний вчитель хотів айнати будь-яку вакантну посаду в Одеській Маріїнській жіночій гімназії, це була досить складна процедура, так як кадри для роботи добиралися ретельно. Особлива увага приділялась освіті вчителів, також їх соціальному походженню, а заяви кандидатів на посаду часто супроводжувалися рекомендованими листами або

клопотаннями шанованих городян [53]. Хоча заробітна плата педагога була невисокою, що з їх численні прохання вчителів про надання фінансової допомоги та підвищення заробітної плати. Також відомо, що робота викладачів жіночих гімназій оплачувалась нижче, ніж чоловічих гімназій, і це було причиною постійної кадрової ротації, яка негативно впливала на якість знань у жіночих гімназіях.

. Попри необхідність працювати в досить жорстоких умовах імперської ідеології, як моральних, так і матеріальних, вони були позбавлені елементарних свобод. Так, за від'їзд з міста де працюють та проживають, викладачі зобов'язані були отримати спеціальний дозвіл керівництва та проїзний квиток [11]. Архіви містять численні матеріали з відповідними заявами, особливо це стосувалось святкових днів. За зміну місця роботи, нове керівництво вимагало від попереднього надати повну характеристику викладача від попереднього місця роботи, тобто дані про його, в першу чергу, моральні якості, політичну благонадійність і про педагогічні здібності. Такі характеристики надходили з грифом «конфіденційно» чи «секретно». Більше того, викладач А. Щелкунов, змушений був просити дозволу у керівництва гімназії про на безперешкодне та благонадіне укладення шлюбу [46].

Таким чином, педагоги в Україні другої половини ХІХ-початку ХХ ст. перебували у складному становищі в умовах законодавчої політики в освітній сфері. Ідеологічний гніт, створення жорстких умов з суцільними обмеженнями та заборонами, низькі статки не залишали педагогам можливості творчого підходу до професійної самореалізації. Суспільство, здебільшого, не бачило чи ігнорувало потреби вчителів, які часто були змушені виживати у складних морально-психологічних та побутових умовах. Намагаючись самотійно вирішити власні професійні проблеми, вчителі об'єднувались у товариства взаємодопомоги, де у них були спільні цілі та ідеї. Незважаючи на труднощі, вони продовжували педагогічну та просвітницьку діяльність.

РОЗДІЛ 2.

СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНИЙ РУХ ЗА ВІДСТОЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Питання українізації освіти на українських землях у діяльності Державних Дум (1905 –1917 рр.)

З початку ХХ ст. у 1905 р. почалися революційні наступив Російській імперії змусили правлячі кола шукати шляхи виходу з соціально-політичної кризи. 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II видав маніфест про демократичні свободи. Проголошувалися свобода слова, совісті, зборів, союзів, недоторканність особи. Маніфест запроваджував народне представництво – Державну Думу, до компетенції якої були віднесені законодавчі функції. Російський імператор гарантував, в першу чергу, непорушне правило для того аби ніякий закон не мав можливості функціонувати без дозволу Державної Думи, а також щоб народні представники в Думи забезпечили можливість участі у нагляді за законністю дій влади [8]. Половина складу Державної Ради призначалося урядом, решта – обиралася. Державна Дума виглядала як народне представництво. Але виборчі права громадян обмежувалися майновим цензом, а самі вибори мали багатоступеневий характер. Поміщики і міщани мали двоступеневу, промислове робітництво – триступеневу, а селяни – чотириступеневу систему обрання своїх депутатів [49].

Потрібно зазначити, що I Державна дума (27 березня – 8 липня 1906 року) складалася з 478 депутатів, 102 з яких представляли 9 українських губерній (63 українці, 29 росіян, 5 поляків, 4 євреї, 1 німець-колоніст) [25]. Серед обраних членів Думи значилися: від м. Харкова – професор Харківського університету, відомий учений М. А. Гредескул; від Полтавської губ. – доктор права, приват-доцент Московського університету

Г.Б.Юлос та колишній приват-доцент Харківського університету Л.М.Яснопольський, від Харківської губ. – харків'янин, відомий учений-правознавець М.М.Ковалевський; від Чернігівської губ. – професор Новоолександрійського інституту сільського господарства Т.В.Локот; від Катеринославської губ. – відомий учений-юрист П.І.Новгородцев та вчитель С.М.Ришков; від м.Одеси – професор загальної історії Новоросійського університету Є.М.Щепкін.

В українських земля Російської імперії в результаті багаторівневого голосування право безпосередньої участі у виборах народних обранців одержали лише 1477 осіб, серед яких 576 були землевласниками, 507 селянами та 394 – міськими мешканцями [36].

Українські депутати, зокрема В. Сахно та Є. Чигирик з Київської губернії, В. Хвіст з Чернігівської та інші, активно порушували питання про створення умов для розвитку національної освіти. Ставилися вимоги відкриття українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах. Офіційного дозволу на це депутати не змогли добитися, однак професорсько-викладацький склад вищих шкіл України на знак підтримки народних обранців і відповідаючи на прагнення студентської молоді самовільно розпочав переходити на українську мову викладання та включати у навчальний процес дисципліни з історії рідного краю.

Велику увагу відводили українські депутати роботі над законопроектом «Про загальну освіту». Відповідно до їх позиції навчання у школах мало відбуватися рідною для дітей мовою, поряд з вивченням російської мови як окремого предмету. Усі спірні мовні питання в освітніх закладах мали вирішуватися демократично – шляхом референдуму [49].

Українські парламентарі у I Державній думі велику увагу приділяли питанню реформування освіти. Вони розробили загальний законопроект про національні права і частковий – про рідну мову в школах українських губерній, що дискутувалися протягом двох місяців і не були розглянуті у Думі через її розпуск.

Українська думська громада створила свій друкований орган «Українській вісник», на сторінках якого педагоги порушували питання щодо реформування шкільної освіти. С.Ф.Русова, проаналізувавши численні заяви, клопотання українських учительських просвітницьких, студентських організацій, з'їздів селян, преси щодо розвитку української школи, дійшла висновку, що лише зміни мови викладання недостатньо, що вся школа, як російська, так і школа на усіх наших окраїнах, вимагає радикальної перебудови, що потрібно розробити такий законопроект, який найближчим часом забезпечив би Україні національну школу з рідною мовою [17]. Про це у своїх прощальних промовах на останньому засіданні I Державної думи говорили й депутати П.Чижевський, І.Шраг, Ф.Штейнгель. На думку Русової С. проблема демократизації шкільної освіти, яка для українців означала «націоналізацію», тобто викладання рідною мовою населення, мала бути обговорена на учительських з'їздах.

У статті українського видавця, культурного діяча Н. Дмитрієва «Потреби середньої школи в Україні» (1906 р.) обґрунтовує необхідність реформування середньої чоловічої і жіночої освіти. Критикуючи русифікаторську державну політику щодо неросійських народів, автор доводить, що як початкова, так і середня школа має бути національною українською. З метою реалізації поставленої мети він пропонує «поставити викладання географії серйозніше і ширше» у напрямі «вивчення рідного учням краю – України», у старших класах доповнити його курсом етнографії; запровадити на основі вивчення всього курсу історії Росії, у старших класах вивчення історії рідного краю України; увести до програми літератури оригінали народної української творчості, твори кращих українських письменників; увести у школи на українських землях вивчення української рідної мови; завершити вивчення природничих предметів курсом про природу на території України [3].

На його думку, реалізувати намічені напрями реформування шкільної освіти змогли б місцеві, самостійні автономні органи законодавства і

самоуправління України. У II Державній думі також порушувалося питання освіти (20 лютого–3 червня 1907 р). Голова Ради міністрів П.А.Столипін 6 березня оголосив програму реформування початкової, середньої і вищої освіти. Зокрема, він заявив, що шкільна реформа здійснюватиметься на основі тісного зв'язку всіх ланок освіти, в напрямі поліпшення підготовки вчителів, їхнього матеріального забезпечення. Ставилися такі завдання: установити загальнодоступність, обов'язковість початкової освіти для усього населення; створити різні типи середніх навчальних закладів з широким розвитком і професійних знань та обов'язковим для усіх типів мінімумом загальної освіти.

У своєму виступі у Думі міністр народної освіти П.М.Кауфман звернув увагу на основні проблеми запровадження загального початкового народного навчання (брак фінансів, недостатня кількість кваліфікованих учителів, відсутність у Думі відповідної комісії). Щодо законопроекту на засіданнях Думи розгорнулася жвава дискусія. Депутати висловлювали незадоволення проектом через відсутність у ньому чітких завдань початкової народної освіти, перекладення фінансового забезпечення проекту на місцеві органи управління тощо. Вони засуджували русифікаторську політику царського уряду. Зокрема, українець Е.Сайко зазначав, що саме уряд своєю цілеспрямованою русифікаторською політикою у школі довів її до того, що у ній налічувалося тепер лише 13% грамотних. Депутат з Самарської губ., вчитель Вознесенський протестував та виступав проти насильницького насадження російської мови у народних українських школах і стверджував, що таким чином держава вбиває у дитині те, що для неї найбільш рідне[23].

Після тривалих дебатів навколо законопроекту було прийняте рішення створити спеціальну комісію для його розгляду і доопрацювання. Проект про запровадження загальної народної початкової освіти обговорювався і на сторінках україномовної газети «Рідна справа. Вісти з думи» (Санкт-Петербург, 1907 р.), що стала територією для українських депутатів, а також представників передової української інтелігенції (Ф.К.Вовк, О.О.Русов,

С.Ф.Русова та ін.). У статті «Правительство і народна освіта» (авторство не відоме) проаналізовано з критичного погляду політику уряду щодо народної освіти, законопроект про запровадження загальної народної початкової освіти й запропоновано поправки до нього: відмінити закон, за яким діти навчаються у школах тільки російською мовою; дозволити місцевій громаді вибрати мову навчання у школах, навчальні підручники, керувати освітньою справою під зверхністю Міністерства народної освіти без втручання Міністерства внутрішніх справ. У статті «До світла» критикувалася русифікаторська освітня політика уряду й висувалася вимога від усієї української фракції, суть полягала у тому, що діяльність в школах і наукових установах ведеться українською мовою, таким чином зміцнюється сила народу[24]. На одному із засідань від української громади (47 осіб), яка оголосила про свою діяльність як окремої думської фракції, депутат Е.Сайко зачитав записку з викладом вимог щодо розвитку освіти в Україні, мова йшла про те, що навчання має здійснюватись лише українською мовою та були вжиті усі заходи для друку підручників[18].

Українська фракція запропонувала створити комісію для розгляду проблем початкової, середньої і вищої освіти. Депутат з Чернігівщини В. Хвіст, критикуючи урядовий проект, заявив, що українська громада будедобиватись, щоб в Україні було побудовано якнайбільше шкіл, щоб була справді українська освіта і щоб вчили по школах рідну мову. Також засудив практику запровадження церковнопарафіяльних шкіл на українських територіях та переслідування українських вчителів за пояснення учням рідною мовою окремих тем. Закликаючи інших парламентарів якимсь сприяти покращенню освітнього рівня населення, він наголосив, що група з України буде боротися за те, що було зведено якомога більше шкіл і проводилося загальне навчання, також щоб викладання велося на українській мові » [18].

Завершенням дебатів щодо питання української освіти, питання стало прийняття рішення про створення комісії у складі 55 осіб, яка мала розглянути та дослідити урядовий та інші подані депутатами освітні

законопроекти. Результати виборів були оголошені 24 травня 1907 р., до складу комісії увійшло 10 парламентарів від українських губерній: В. Лісовський (Подільська губ.), П. Рибальченко (Харківська губ.), А. Лосик (Чернігівська губ.), В. Сахно (Київська губ.), Н. Дементьєв (Чернігівська губ.), Л. Костенко (Катеринославська губ.), М. Вовчинський (Київська губ.), Г. Федоров (Київська губ.), М. Рубісов (Чернігівська губ.), Р. Медієв (Таврійська губ.). Робота у цьому напрямі була зупинена знову ж таки передчасним розпуском парламенту [45].

Важливе місце у роботі III Державної думи займали саме освітні проблеми, зокрема питання запровадження початкового загального навчання та виділення на ці потреби фінансування. Виступаючи з цього приводу, українські депутати від духовенства, поряд із аналізом потреб і недоліків навчального процесу, висловлювали побажання щодо необхідності підвищення рівня морального виховання учительських кадрів. Такі ідеї озвучив на засіданні 11 березня 1908 р. представник фракції правих, протоієрей О. Станіславський (Харківська губ.). За словами іншого парламентаря, протоієрея К. Рознатовського (Київська губ.), який мав достатній досвід викладацької роботи у духовному училищі, посилена увага до особистих якостей вчителя дозволить значно покращити внутрішню атмосферу під час організації навчання будь-якого предмету.

Однак, чи не найбільш помітним та характерним проявом присутності у Державній думі третього скликання депутатів від українських губерній стала підготовка законопроекту «Про використання малоросійської мови у початкових школах місцевостей з малоросійським населенням». Цей документ із підписами 33 осіб (у подальшому кількість підписантів збільшилася до 37) було подано на розгляд парламенту Думи на засіданні 29 березня 1908 р. Лише 29 травня 1909 р. він надійшов до комісії з народної освіти і у подальшому вищий представницький орган вже не повертався до його обговорення. Очевидно що причини цього мали сутополітичний характер, адже законопроект складався лише із чотирьох положень:

1. На територіях із малоросійським населенням із настанням 1908–1909 навчального року в початковій школі запроваджується навчання на рідній мові населення, тобто українській.
2. Російська мова, як мова державна, є обов'язковим предметом навчання у цій школі.
3. У початкових школах з українських районів використовуються посібники, пристосовані до умов життя та побуту місцевого населення.
4. Всі узаконення, неузгоджені з цими положеннями, скасовуються»[45].

У цілому, III Державна дума досить послідовно демонструвала намагання запровадити у Російській імперії загальне початкове навчання, збільшувала розмір державних асигнувань на його розвиток та сприяла відкриттю нових середніх і вищих навчальних закладів, зокрема учительських семінарій та інститутів. Втім, майже у всіх відповідних випадках законодавчу ініціативу проявляла Рада міністрів. Проурядова парламентська більшість схвалювала ці документи лише із незначними поправками та рішуче протистояла намаганням представників опозиційних політичних об'єднань узаконити викладання предметів у початковій школі на будь-якій неросійській мові. Вбивство П. Столипіна, деяке послаблення урядових позицій серед правих партій, піднесення революційного руху з 1912 р. Та події Першої світової війни стали тими факторами, які відіграли основну роль у актуалізації українського питання у парламенті четвертого скликання. За словами С. Єфремова, це стало вагомим чинником посилення розколу між правими та лівими партіями, адже «прихильники демократизму мусили прийняти й українські домагання» [45].

Подібно до парламенту третього скликання, депутати IV Державної думи приділяли особливу увагу питанням освітнього розвитку. Вже у перший рік її роботи декілька фракцій подали різноманітні законопроекти, спрямовані на реформування цієї галузі: прогресисти – про середню школу, октябристи – про вчительські інститути; продовжувало розглядатися питання запровадження загального початкового навчання. Однак головною

перешкодою на шляху до законодавчого реформування не лише системи освіти, а й вирішення будь-яких проблем соціально-економічного життя Російської імперії, стала Перша світова війна. Її початок зумовив зміну векторів діяльності парламенту, його орієнтування на вирішення бюджетних та продовольчих питань, загальних проблем зовнішньополітичного курсу.

На початку 1913 р. Міністерство народної освіти подало для затвердження до IV Державної думи законопроекти про загальну освіту, про вчительські інститути у ході обговорення яких депутати рекомендували Л.О.Кассу створити при міністерстві департамент початкової освіти. Обговорювався й план видатків на освіту, що збільшував асигнування на потреби початкової освіти, перетворення міських шкіл на вищі початкові, відкриття нових гімназій, реальних училищ, вищих початкових шкіл тощо.

Отже, вітчизняні парламентарі у I і II Думах, створивши українську парламентську фракцію, на засіданнях думських комісій, на сторінках періодичних видань («Украинский вестник», «Рідна справа. Вісти з думи»), у документах (законопроектах про національні права, рідну мову в школах українських губерній, заяві 37 осіб про доповнення законопроекту про введення початкового навчання), в окремих виступах депутатів у III і IV Думах прилюдно критикували русифікаторську політику самодержавного уряду, наполягали на реформуванні шкільної освіти у напрямі її демократизації, що означає насамперед націоналізацію (запровадження української мови як викладової і як навчального предмета, українознавчих предметів у навчальний процес шкіл для українців, розробка й видання відповідних підручників, підготовка педагогічних кадрів) і створення національної всестанової безплатної школи. І хоча ідеї думських діячів через певні суспільно-політичні причини не були реалізовані, вони вплинули на подальший розвиток національної школи в Україні, послужили підґрунтям для розробки стратегічних напрямів, змісту реформування шкільної освіти у 1917–1919 рр. Державна Дума відіграла одну із центральних ролей в суспільному житті. Її робота мала безпосередній вплив на становище

українських земель. Паростки парламентаризму в Російській імперії були використані українською громадськістю для захисту національних інтересів України. Діяльність українців у Державній Думі не стала, та й, очевидно, не могла стати магістральним шляхом вирішення українського питання та побудови демократичного ладу. Однак вона сприяла консолідації українства, набуттю досвіду політичної боротьби, утвердженню українців серед інших народів як самодостатньої нації зі своїми інтересами, які мають право на широку реалізацію у суспільній практиці.

2.2. Суспільно-політичні та громадські організації у боротьбі за українську освіту.

У другій половині XIX ст. гнобительська національно-мовна політика в Російській імперії стосовно України посилилася. Характерною особливістю українського історичного процесу була перервність державної традиції. Тому носіями української культури впродовж століть, як зазначають дослідники, виступали не тільки державні інституції — національна школа, університети, наукові товариства, релігійні організації, громадські об'єднання, а й дворянські, старшинсько-шляхетські і інтелігентські родини.

Становище освіти, розвиток українського шкільництва на підросійській території у період царського самодержавства перебували у складних умовах з точки зору націотворчого процесу. Початкові школи на підросійській території України з кінця XIX ст. характеризувались тим, що перебували у підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій. На початок 1897 р. в українських губерніях діяло 13 424 початкові школи, в яких навчалось 703 670 учнів.

Українська культурна та соціальна історія представлена низкою видатних дворянсько-інтелігентських та козацько-старшинських родин, таких як Капністи, Полетики, Гудовичі, Забіли, Білозерські-Куліші, Антоновичі, Лазаревські, Грушевські, Дорошенки, Ревуцькі, тощо. Українська свідома

інтелігенція вела наполегливу боротьбу проти існуючого режиму за рівноправність української мови з мовами інших народів, за українське шкільництво.

В кінці XIX — на початку XX ст. дух оновлення все активніше охоплює середовище духовенства. В духовні навчальні заклади проникають ідеї свободи, демократії, національно-релігійних і мовно-культурних устремлінь. В семінаріях, академії організуються українофільські гуртки. Національний рух українського духовенства був спрямований на відродження української школи, православних культурних традицій. Про його національно-культурницький потенціал свідчить той факт, що немало відомих в ті і пізніші часи політиків, діячів освіти, науки і культури були або вихідцями із священицьких родин, або самі пройшли етап духовної освіти. Серед них: В. Доманицький, П. Филипович, Є. Борисов, С. Петлюра, В. Блакитний, В. Голубович, В. Садовський, Е. Терлецький, О. Саліковський, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Дурдуківський та багато інших. Дітям духовенства через можливості батьків був більш відкритий шлях до освіти, а українська стихія сільського життя сприяла формуванню національної самосвідомості, власного національного «я».

Перший етап – початок XIX ст. – 30-ті рр. XIX ст. Цей етап характеризувався відродженням наукового інтересу прогресивної інтелігенції до питань національної освіти, що розвивалася в контексті загальноросійського просвітницького руху. Зміни в педагогічних поглядах інтелігенції Слобідського краю того часу відбувалися під впливом соціально-політичних та духовно-освітніх чинників (ідеї народності, концепція нації, ідеї цінності національної самобутності і неповторного історичного шляху кожного народу, освітні реформи початку XIX ст., відкриття в університетах спеціальних кафедр для вивчення слов'янства тощо).

Характерною рисою розвитку вітчизняної педагогічної думки на цьому етапі став її тісний зв'язок з російською словесністю, мовою, літературою, у

чому вбачали головну силу морального виховання та освіти народу. Провідні вчені того часу (І. Богданович, І. Мартинов, В. Каразін та ін.) закликали звільнитися від копіювання іноземної культури, доводили, що в рідного народу є свої національні особливості, які слід враховувати при визначенні основ національної освіти.

Представники передової інтелігенції (І. Білецький-Носенко, І. Богданович, В. Каразін, І. Орлай та ін.) підкреслювали, що освіта має бути критерієм громадянської користі людини, а молодь повинна керуватися передусім усвідомленням власної відповідальності перед суспільством. Вони наголошували на необхідності «очищення» змісту освіти від засилля іноземної культури, критикували захоплення французькою культурою. У переліку дисциплін, які повинні були стати основою програм навчальних закладів цього періоду були: рідна (російська) мова, рідна (російська) історія і географія, класичні і нові мови, вітчизняна та світова література, логіка, риторика, математика тощо. Особливий акцент в цей час надавався вивченню мови, яка є свідченням багатства думок людини, віддзеркалює моральні й розумові здібності народу, його громадянські ідеали.

З-поміж недоліків еволюції ідеї національної освіти учнівської молоді на цьому етапі можна відзначити такі: розробляючи власну модель національної освіти, передова інтелігенція ототожнювала її із загальноросійською, вважаючи російську мову за мову освіченості, активно впроваджували її в навчальний процес; переважна більшість виступів того часу була присвячена проблемам виховання і навчання дворянських дітей, у яких вбачали «розвиток і престиж держави».

Це був час підвищення інтересу до свого минулого, до історії, пісенної культури та творчості. Серед частини українського дворянства посилюється прагнення до відновлення своєї автономної держави, глибше усвідомлюється етнічна відмінність українського народу, його традицій, життя, побуту, що особливо гаряче проявилось в книзі «Історія Русів», основна ідея якої полягає у необхідності відновлення автономії України в Російській державі.

За даними вченого С. Сірополка, на цій книзі виховувалися покоління українців, під її впливом був і Т. Г. Шевченко та інші. Найвизначнішим внеском цього періоду був розвиток ідеї національної освіти висловлений педагогом, освітнім діячем О. Духновичем. На погляд педагога, головне завдання часу – виховання в учнів насамперед гуманності, любові до свого краю, народу, відданості боротьбі за національну свободу. Просвітянин закликав тогочасне населення взяти участь у розбудові народних шкіл. О.Духнович глибоко обґрунтував ідею народності виховання, в основі якої лежить думка про те, що українці, як і всі інші народи, повинні мати школу з рідною мовою навчання, побудовану у відповідності з потребами і національними традиціями народу. Важливою ознакою народності педагог вважав рідну мову, виступав за те, щоб викладання у всіх типах навчальних закладів велось рідною українською мовою, щоб там була створена система виховання відповідно до історичних і національних традицій народу [56].

Найбільш визначними постатями цього етапу були видатні вчені і педагоги Г. Грабович, М. Драгоманов, М. Костомаров, С. Миропольський, О.Потебня, С. Сірополко та ін.

Ми визначили наступні чинники, що вплинули на перебіг освітніх процесів і явищ у межах цього етапу: підвищення інтересу прогресивної вітчизняної інтелігенції до свого минулого, до історії, пісенної культури та творчості, національні рухи у Західній Європі, скасування кріпацтва, зародження та розвиток громадянсько-педагогічного руху, вітчизняної педагогічної журналістики, зокрема журналу «Основа», на сторінках якого «обмірковувалися широкі культурні питання, оборонялися права української мови» [52]. Однак, активізація вітчизняної педагогічної думки відбувалася в умовах жорстких цензурних утисків, прийняття російським царатом низки ганебних актів, серед яких Валуєвський циркуляр, Ємський указ тощо.

Прогресивні педагоги того часу (О. Духнович, М. Костомаров, П. Куліш та інші) категорично засуджували існуючу освіту. Вони стверджували, що наука, яка «веде до відчуження від родини, народної

моралі та одвічних патріархальних цінностей, є шкідливою», а її наслідки «виявляються в яничарстві та духовному виродженні «освічених» українців, що було метою колоніального режиму» [61]. Передова інтелігенція наполягала на тому, щоб усе населення, всі діти були охоплені освітою, громадським навчанням і вихованням, убачала мету загальноосвітньої школи в підготовці «гідних сім'янинів, громадян, прихожан, одним словом – люблячих, вірних синів рідної землі», вихованні «істинних патріотів, захисників інтересів свого народу» [61].

Результатом теоретичних пошуків передової інтелігенції цього періоду стало обґрунтування головних засад організації національної освіти, серед яких: ідеї народності, під якою розуміли «загальну для всіх людей природжену схильність, на яку завжди може розраховувати виховання». Просвітяни наголошували, що кожна школа повинна будувати навчальний процес саме на «засадах народності, і чим повніше й розумніше вона буде здійснювати це, тим краще вона виконає своє завдання»; ідея природовідповідності, ідея виховуючого навчання, відповідно якої діти, виходячи зі школи, мусять володіти не тільки знаннями, а й по можливості мати розвинений розум, зацікавленість, навички та любов до праці, до народу, прагнення до морального й розумового вдосконалення. Головні дискусії того часу точилися навкруги української мови як мови викладання, яку вважали «великим народним педагогом», «незвичайним педагогом, який не тільки навчає багато чого, а й навчає напрочуд легко, за якимось недосяжно полегшеним методом»[56].

80-ті рр. XIX ст. – кінець XIX ст. це етап появи перших цілісних концепцій української національної освіти. Проблема національної освіти в цей час обговорювалися у контексті: процесів визначення місця педагогіки в системі наук, уточнення її власного предмета й особливостей методів педагогічних досліджень, усвідомлення, осмислення й приведення в систему накопичених на той час знань про виховання, освіту й навчання; об'єднання кращих науково-просвітницьких сил України, заснування журналу «Киевская

старина», сторінки якого стали трибуною виступів національно свідомої української інтелігенції. Науковці зазначеного етапу переконливо доводили важливість здійснення навчання в школах України усіх типів і рівнів лише рідною мовою, як є «джерелом національного духу та культури, засобом та формою виразу цінностей та ідеалів нації, які сприяють етнічному самоусвідомленню, державотворчим прагненням» [34].

М.Ф. Сумцов розвивав також ідею змісту шкільного навчання. Вчений зауважував, що школа залишається осторонь від національних інтересів, культури і життя народу. Просвітянин наголошував на необхідності введення шкільний курс спеціальних предметів, що вивчають Україну, оскільки справедливо вважав, що подібні зміни дозволять вирішити цілий комплекс навчально-виховних завдань: розвиток пізнавального інтересу до навколишнього світу, виховання почуття поваги до рідного краю, народу, виховання почуття відповідальності за майбутнє своєї країни. Особливу роль у формуванні національної свідомості М. Сумцов відводив вивченню історії України, котру вважав «головним виразником багатовікової людської культури» [34]. Активну громадянську позицію у розв'язанні проблеми національної української освіти займав вчений, історик, засновник вітчизняної школи дослідників історії України Д. Багалій. Саме він зробив важливий науковий внесок про роль націй в історії, про домінуюче становище ідеї нації серед усіх факторів, які впливають на хід історії. Д. Багалій повністю поділяв думку передових представників як світової, так і української філософії, педагогіки, психології про те, що справжнє виховання повинно бути глибоко національним за своєю суттю, змістом, характером та історичним покликанням, а наявність національного змісту у виховному процесі вважав однією з основних умов успішного розвитку не тільки особистості, а й усієї нації.

Серед теорій національної освіти, розроблених вітчизняними педагогами-науковцями найбільш значущими стали концепції М. Драгоманова, Б. Грінченка. До науково-педагогічних досягнень передової

інтелігенції кінця XIX ст. належить також визначення умов успішного впровадження ідеї національної освіти учнівської молоді в практиці тогочасного шкільництва. Серед них: підготовка національно свідомого вчителя, складовою якої мають бути ґрунтовні знання – з рідної мови, географії, історії, літератури, фольклору тощо; розробка основ нових і вдосконалення існуючих методів викладання шкільних предметів; використання звукового методу навчання грамоти; складання та видання нової шкільної навчально-методичної літератури, яка повинна бути написана зрозумілою для дітей мовою та вміщувати матеріал, який безпосередньо стосується життя українського народу.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що ідея національної освіти учнівської молоді у науково-педагогічній спадщині прогресивної вітчизняної інтелігенції XIX століття пройшла складний шлях розвитку, що засвідчують виділені нами три етапи.

Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить, що зусилля кращих представників вітчизняної інтелігенції XIX століття спрямовувалися на те, щоб домогтися впровадження в тогочасні освітні заклади української мови, пристосувати зміст освіти до особливостей менталітету українського народу тощо. Розв'язанню вказаних проблем, їх практичній реалізації в життя була необхідна ціла низка умов, серед яких найголовнішою була підготовка національно свідомих учителів, удосконалення методики викладання, створення навчально-методичної бази рідною українською мовою. До розв'язання цієї проблеми в різні часи зверталися В. Гнилосиров, Б. Грінченко, О. Кониський, П. Куліш, Т. Лубенець, В. Науменко, І. Орлай, С. Русова, А. Свидницький, І. Тимковський та інші.

Отже, представники інтелігенції в освітні ідеї вкладали національні інтереси, що саае школа виховує громадянина своєї батьківщини, а освіта стає інструментом формування свідомого громадянина. Тому вчителі, науковці, діячі культури, в першу чергу, намагались наголосити на тому, що

людина має бути гуманною та жити в свободі, а безбосередне обмеження національно – культурних надбань формує безлике суспільство.

Тривала відсутність національної школи в Україні за часів Російської імперії поставила українську націю на рубежі XIX – XX ст. на грань етнічного зникнення. Російськомовну школу уряд перетворив у одне з головних знарядь русифікації українського народу. Вона відривала дітей від свого природного етнічного середовища, поглиблювала прірву між ними і родиною, відучувала від національної мови, культури, гальмувала їх духовний розвиток, прищеплювала чужі духовні цінності.

На початку XX ст. одним із найактуальніших питань для українського народу було питання розбудови національної системи освіти з українською мовою викладання. Значне місце в цьому процесі відводиться «Просвітам», що мали за мету сприяння розвитку української культури, зокрема освіти українського народу його рідною мовою. У наш час питання розвитку української освіти також є одним із ключових серед питань внутрішньої політики. Тому досвід, набутий у минулому, може бути корисним і сьогодні. Однією з перших була заснована Катеринославська «Просвіта» (8 жовтня 1905 року), яка об'єднувала близько 400 членів, серед яких – професори Д. Яворницький, Д. Дорошенко, В. Біднов [10]. Не маючи можливості вибороти право використовувати рідне слово у школі, просвітяни шукали можливостей проведення позанавчальних заходів українською мовою. Такою можливістю для Катеринославської «Просвіти» та її філій стали численні свята ялинки. Займалося товариство і видавництвом україномовних книжок. Виставку таких посібників організація провела під час літніх учительських курсів у Катеринославі. Однією з найактивніших у Катеринославській «Просвіті» була філія у селі Мануйлівка. Мануйлівці намагалися брати участь у вчительському русі. Зокрема, влітку 1911 р. вони приймали у себе екскурсію українських народних учителів із Буковини. В тому ж році намагалися надіслати свого представника з доповіддю на 3'їзд земських діячів народної освіти (Москва, 1911 р.), але їм було відмовлено.

Яскравим борцем за рідну мову у школі стала Київська «Просвіта» (заснована 25 червня 1906 року). Першим її головою був Б. Грінченко. Організація об'єднувала у 1906 р. 277 членів, у 1907 р. – 423, у 1908 р. – 546, у 1909 р. – 625 чоловік [9]. Серед них – В. Дурдуківський, М. Грінченко, С. Русова, О. Пчілка, Л. Українка, С. Єфремов, А. Кримський, В. Науменко, І. Огієнко, М. Лисенко, І. Стешенко, М. Левицький, С. Шемет, В. Степанковський та багато інших визначних особистостей [10].

Метою «Просвіти» було «сприяти розвитку української культури та, головним чином, просвіті українського народу його рідною мовою, діючи в межах м. Києва та Київської губернії». Для цього Товариство повинно було видавати книги, журнали, газети українською мовою; відкривати читальні, бібліотеки; проводити публічні лекції, читання, загальноосвітні курси та ін.; засновувати стипендії, школи та ін. просвітницькі організації і под. Досить активно діяло Товариство щодо видавничої діяльності. Київська «Просвіта» видала книжку А. Кримського «Українська граматика», яка мала велике значення для відродження національної школи [41]. Одним із головних завдань «Просвіти» було відкриття української початкової школи, яку створити так і не вдалося. Рада Товариства навіть доручила своєму членові Модестові Левицькому скласти шкільно-лекційну комісію «Просвіти» для вживання заходів щодо заснування українських шкіл на Київщині. Київська «Просвіта» постійно зверталася до Ради професорів Київського університету св. Володимира з проханням організувати кафедри з українською мовою викладання (1906 р.), до української фракції Державної Думи – з пропозицією винести наобговорення питання про шкільне викладання українською мовою (1907 р.); збирала кошти на встановлення пам'ятника Т. Шевченкові [10].

Вимога створення української школи містилася також у листі «Просвіти» до Петербурзької української громади, щоб вона поставила це питання на З'їзді представників від учительської спілки, який відбувався на той час у столиці Російської імперії. Подібний лист був направлений також

до Празького всеслов'янського студентського з'їзду з привітанням і проханням розглянути питання про те, щоб в українських університетах було заведено кафедри, а скрізь в Україні – школи з українською мовою викладання.

Таким чином, не припиняючи наполегливої і послідовної боротьби за впровадження української мови у народну освіту, керована М. Аркасом «Просвіта» не лише підвищувала самосвідомість народу, а й давала великий поштовх до розгортання цього руху по всій Україні.

Члени «Просвіти» велике значення надавали прищепленню національних ідей селянській молоді, вважаючи, що саме вона буде відігравати у майбутньому головну роль в українському русі. За таку неблагоннадійну діяльність чернігівські просвітяни постійно зазнавали тисків з боку царської адміністрації. Так, у 1907 році М. Коцюбинського та І. Шраг разом з іншими п'ятьма діячами, за наказом адміністрації, було виключено з членів товариства. В 1911 році була закрита і сама організація, щоб застерегти людей від майбутньої загрози «громадському спокою та безпеці» [41].

Таким чином, «Просвіти» мали велике значення не лише для загальної просвіти українського населення, а й для його освіти рідною мовою. Діяльність українців у «Просвітах» згуртовувала їх задля єдиної мети, збагачувала досвідом, мала величезне практичне значення щодо українізації навчальних закладів України.

Також значний вклад був здійснений у відстоювання української школи, так як імперська влада взяла її під власний контроль. Першою жертвою дискримінаційної політики російського уряду стали українські школи, вчителів яких звільняли з роботи й висилали в глиб Росії. Але кращі сини українського народу не мовчали. Так, у Відозві до українців у справі заснування українського університету, розісланій у Києві невідомим у 1898 р., читаємо: «... нам потрібні школи, школи на рідній мові поступового напрямку, школи нижчі, середні, спеціальні і найвищі. Без рідних шкіл, без

рідної науки, просвіти ми вічно залинемося денационалізованими і темними, розбитими і безсилями. Тільки широка н аціональна поступова просвіта дасть силу народу до боротьби. Школи нас погубили, одні вони можуть нас і врятувати» [24].

Саме такі думки понесла українська інтелігенція в різні просвітницькі товариства, очолила боротьбу за створення рідної національної школи, продовживши ідеї Кирило-Мефодіївського братства, громадівців. У вісімдесятих роках ХІХ ст. і до 1905 р. Через суспільно-політичну ситуацію неможливо було створити суто національне просвітницьке товариство. Тому українська інтелігенція використовувала найрізноманітніші можливі шляхи: відкривала організації в російській формі, брала активну участь в уже діючих, де проводила роботу, з відродження української школи. Основними формами діяльності щодо відродження національної освіти, школи були: обговорення доповідей, рефератів на засіданнях товариств; звернення, клопотання, резолюції до Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ та інших відомств; створення та видання підручників, книжок для дітей; різні освітні заходи — лекції, читання. Прагнення створити рідну школу здебільшого не втілювалося на практиці, але безперечно впливало на формування громадської думки.

Діяльність, яку розгорнуло Київське товариство грамотності (1882-1908), та оцінка просвітницького руху С. Русовою дають підстави стверджувати, що ця організація «прихильно поставилася до навчання в народних школах рідною мовою». Так, предметом жвавих дискусій на засіданнях Ради Товариства в 1897 р. були такі доповіді: Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя, Викладання граматики в народній школі. Зокрема, на засіданні Ради Товариства 27 жовтня 1897 р. у доповіді його голови В. Науменка на тему Книжна мова в народній школі роль у цьому питанні вчителя прозвучала така думка: «Початкове навчання у школі винятково етнографічного типу має проводитися в інтересах якнайскорішого засвоєння книжкової мови рідною мовою» [21].

Цікаво, що доповідь В. Науменко була схвалена Радою Товариства. За спогадами С. Русової, В. Науменко неодноразово порушував питання про створення гімназії, де діти виховувалися б більш національними і свідомими, навчалися рідною мовою. Питання щодо створення підручників для українських шкіл широко обговорювалися на засіданнях Ради Товариства. У доповіді Книжна мова в народній школі і роль у цьому питанні вчителя В. Науменко зазначав, що «необхідно приступити до створення абеток, які відповідали б «етнографічному типу малоросійської школи», до створення хрестоматій, розрахованих на поступове розширення знань і розуміння книжної мови, до створення вправ для письмових робіт, які виробляли б уміння володіти мовою. На засіданні Ради Товариства 22 вересня 1898 р. В. Науменко наголосив на тому, що треба створювати для народних шкіл Букварі на зразок Читанки Хуторного і Класнікниги для читання, що відповідали б вимогам української мови. Для українських дітей книжки мають бути написані рідною мовою, бо «великоросійська дитина передусім вивчає найближче і найрідніше для неї свою сім'ю, свій дім, своє село, свою природу. Нашому ж школяреві, який навчається за тією ж книжкою, доводиться вивчати абсолютно незнайому обстановку» [21].

Члени бібліотечної комісії Товариства грамотності допомагали школам створювати шкільні бібліотеки. Спеціальна підкомісія збирала відомості про школи, що потребували бібліотек, готувала невеличкі бібліотечний відправляла їх у школи. Серед рекомендованої літератури для шкільних бібліотек були твори Марка Вовчка Маруся, Софії Русової Дніпро та Придніпров'я. Як бачимо, діяльність Київського товариства грамотності сприяла підвищенню грамотності українських дітей. У привітанні київської «Просвіти» з нагоди 10-річчя перебування В. Науменка на посаді голови Товариства грамотності відзначалося, «що в той час як українське слово було під тяжкими заборонами... «Общество» виступило в оборону української школи, давало притулок українському театрові, видавало також українські книжки» [23]. Важливу роль у створенні нової демократичної школи

відіграло Київське педагогічне товариство взаємної допомоги (1898–1906 рр.). Серед найактивніших його діячів були Б. Грінченко, В. Дурдуківський, Т. Лубенець, В. Науменко та ін. Ознайомлення з протоколами засідань Товариства засвідчує, що на багатьох з них обговорювалися реферати з педагогічних проблем, а саме: Любов до праці (П. Ліницький), Про порівняльне освітнє значення стародавніх і нових мов у системі середньої освіти (П. Кудрявцев), До питання реформи середньої школи (О. Степович), Про влаштування бесід міжчленами Товариства з різних питань педагогіки (К. Лебединцев) тощо.

На засіданні загальних зборів Педагогічного товариства 22 травня 1905 р. було прийнято таку резолюцію: «Викладання в початковій школі має вестися рідною мовою учнів за підручниками, складеними тією ж мовою, причому державна мова викладається як обов'язковий предмет: зокрема, безумовно, потрібно, щоб у школах для дітей малоросійського населення всі предмети викладалися малоросійською мовою» [5]. Резолюцію надрукувала газета «Киевские отклики», № 144, 147. Цим Київське педагогічне товариство відродило традиції шістдесятих років, коли більшість педагогів Київського навчального округу висловились за те, щоб навчання в народній школі для українського населення проводилося українською мовою.

На захист української школи неодноразово виступало Літературно-артистичне товариство (1895–1905 рр.). Зокрема, 19 грудня 1904 р. Воно організувало святкування 35-річного ювілею літературної діяльності письменника І. Нечуя-Левицького, на яке з'їхалися представники від різних просвітницьких товариств з Галичини, Буковини, Одеси, Полтави тощо. Від Київського товариства грамотності з привітанням виступив В. Науменко. Член правління Літературно-артистичного товариства О. Пчілка подарувала ювілярові портрет Тараса Шевченка [23].

У 1905 – 1907 рр. рух за українську школу набув всенародного значення і став результативнішим у діяльності громадських організацій. Однією з форм діяльності в ці роки були спільні заходи інтелігенції міста,

зокрема відзначення роковин життя і смерті вірних синів України. На цих заходах предметом жвавих дискусій стала проблема створення національної школи, введення до навчальних закладів української мови. Так, 26 лютого 1905 р. передова київська інтелігенція організувала Шевченківський вечір, на якому І. Стешенко розповів про творчість Т. Шевченка. На цьому святкуванні було прийнято заяву «Про потреби української школи», де присутні висловили невдоволення станом початкової школи, бо вона «зовсім не відповідає вимогам освіти ні за мовою, ні за змістом викладання». У середній і вищій школах вилучені «наша мова, наша література, а історія пропонується учням у викривленому вигляді з метою змусити забути своє минуле», – зазначалося в документі, – «діючі для українського населення народні школи мають бути негайно замінені школами з українською мовою викладання, тоді як середня і вища українська школа може бути уведена поступово, першим ступенем для цього має бути негайне введення як навчальних предметів української мови, української літератури, історії України» [23].

Також важливу роль відіграла безпосередньо політична еліта, яка у своїх програмах демонструвала національні ідеї на базі незалежної української освіти. У роботі ідеолога самостійника М. Міхновського «Самостійна Україна» звучать рядки, які дають зрозуміти, що й політичні партії їх представники не стояли осторонь від проблем національних й освітніх: «Сам факт існування московських університетів і шкіл з московською викладовою мовою є глузом над свободою... нам треба боротися не за саму академію, а за право мати її мати своєю національною властю» [10, с. 47]. Саме ці рядки у програмі Української народної партії демонструють готовність й українських політичних організацій до боротьби за національну освіту вже на політичному рівні. Самі учасники Української народної партії чітко висловили свої вимоги як політичні, так культурні й національні, також були порушені питання української мови. Так «10 заповідей» Української народної партії демонструють, що й мова викладання мала неабияке значення для

політичних партій України початку ХХ ст.: «Усюди й завжди вживай української мови» [8]. Такі настрої політичної еліти вказують на те, що національний рух набув більш ширшого значення і вже звичайна боротьба за рідну мову стає боротьбою за незалежну державу. Із проекту основного закону «Самостійної України» спілки народу українського за вересень 1905 р. зазначається, що друковане слово є вільним і що цензура не повинна торкатись видавців, а це безпосередньо впливає на друк, видаництво яких контролювала імперська влада і зміст яких відповідав нормам імперії [21]. Якраз на початку ХХ століття все частіше починають лунати заклики щодо вільної української школи. Де освіта початкова повинна бути безоплатною, так у «Платформі» Української радикальної партії зазначено, що в середніх та вищих шкалах для дітей, які мають хист до науки необхідно забезпечити безоплатне навчання.

Отже, можна зробити висновки, що боротьба за українську освіту набула багатогранного характеру, де суспільно – культурні організації стали пліч-о-пліч з політичними групами, своїми гаслами та діями крок за кроком виборювали рідне слово, рідну школу. В свою чергу, представники інтелігенції в освітні ідеї вкладали національні інтереси, що саме школа виховує громадянина своєї батьківщини, а освіта стає інструментом формування свідомого громадянина. Тому вчителі, науковці, діячі культури, в першу чергу, намагались наголосити на тому, що людина має бути гуманною та жити в свободі, а безбосереднє обмеження національно – культурних надбань формує безлике суспільство.

На жаль, діяльність громадських організацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. на українських землях, що входили до Російської імперії, не привела до створення національної школи, проте відіграла виняткову роль у консолідації педагогів, учених, громадських діячів, політичних діячів навколо ідеї національної освіти як основи демократичної системи освіти, у розробленні її теоретичних засад (навчання рідною мовою, упровадження українознавчих предметів, видання навчальної літератури українською

мовою, підготовка відповідних кадрів для національної школи, національне виховання). Цією нелегкою працею закладалися підвалини майбутньої нової національної демократичної школи, що сприяло розвитку педагогічної теорії та практики і значною мірою впливало на формування громадської думки з цього питання, готувало ґрунт для подальшої боротьби наступних поколінь української інтелігенції за створення рідномовної школи.

2.3. Українське студентство як виразник прогресивних освітніх ідей

Друга половина XIX – початок XX ст. в історії українського національного руху характеризуються як період формування та активізації громадсько-політичного життя Наддніпрянщини. Український рух проходить еволюцію від аполітичного українофільства до організацій з чітко вираженим політичним спрямуванням, програмними документами, істотно розширюється соціальний склад його учасників.

Протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. система вищої освіти Наддніпрянської України зазнала істотних змін, що проявилися перш за все у розширенні мережі навчальних закладів. Чисельність студентів "місцевих" вузів у першому десятилітті XX ст. перевищила 20 тис. чол. Відбулася суттєва демократизація їх контингенту, монополія дворянства на отримання вищої освіти була припинена [59].

Університети Наддніпрянщини від початку стали не тільки закладами вищої освіти, а й осередками формування передових ідей, наукових шкіл силами прогресивно налаштованих викладачів. Саме підвищення наукового та методичного рівнів викладання сприяло формуванню в студентів уміння критично мислити, аналізувати тогочасний суспільно-економічний та політичний лад.

Нова хвиля студентських заколотів почалася із заколот в Київському університеті 14 березня 1878 р. і захопив усі університети у Російській імперії протягом одного року, це стало приводом для міністерства освіти

поквапитися зі зміною статуту 1863 року. В Уряді міністрів 20 листопада 1882 р. вже за царя Олександра III, виникла думка віддавати карні батальйони тих студентів, які з зухвалу поведінку і непослух начальства заслуговують тільки на виключення з університету.

Навчання не було єдиним «заняттям» студентської молоді. Вони організовували концерти, вистави, різноманітні просвітницькі заходи, каси взаємодопомоги, їдальні для бідних, акції по захисту своїх корпоративних інтересів. Одним з напрямків їх активної діяльності стала боротьба за українські національні права шляхом легальних, а з кінця XIX ст. і нелегальних (політичних) методів. Тому значення та вплив цієї суспільно активної групи на подальші процеси дає нам підстави для детального вивчення її політизації, як окремого об'єкта дослідження.

Політизація студентства Наддніпрянщини має цілий ряд причин. По-перше, це соціально-економічні процеси, які набули особливої активності в другій половині XIX ст. Саме тоді Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала у невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Спираючись на прагматично налаштовану частину імперської бюрократії, цар Олександр II переходить до радикальних реформ. Як результат, у кінці XIX – на початку XX ст. у Росії відбуваються інтенсивні процеси економічної і соціальної модернізації з одного боку, а з іншого – зберігають велике значення залишки кріпосницької системи [59]. По-друге, це поява необхідності вирішення національного питання, що особливо гостро відчувало молоде покоління українців, які здобували вищу освіту зазнаючи утисків царської влади через заборону вчитися рідною мовою, вивчати власну історію, культуру тощо.

Слабка українська присутність у містах вкупі з дискримінаційною політикою щодо української мови та культури означала, що міста утворили середовище для русифікації нечисленних українців, які там проживали. Внаслідок сотень років колоніального життя виробився певний світогляд,

елементами якого були бездержавність нації, орієнтація на центр, тобто визнання зверхності російської культури, прихильне ставлення до всього російського [35]. Цей процес загострював національні почуття українців аж до спалахів націоналізму. За таких умов у Російській імперії виник єврейський «сіонізм», фінський «активізм», виникло і «українське питання».

Наступною причиною політизації студентства стало поступове зростання його ролі у національному русі, еволюція його активності від допомагаючої (коли молоді люди виступали у вигляді «м'якої глини», якій старші, авторитетні діячі руху намагалися надати потрібної форми, а вони із захопленням переймали їх думки, погляди, ідеї) до креативної, утворюючої, тої, яка має власний погляд, точку зору, переконання, що може кардинально відрізнятись від бачення проблеми старшим поколінням діячів. У даному процесі, на нашу думку, можна виділити кілька етапів. На першому представники студіюючої молоді і, передусім, її найактивніші елементи набувають національної самосвідомості: бачать своє місце, роль і призначення в етнонаціональній структурі, усвідомлюють свою причетність до українського, розуміють етнополітичні процеси, які їх оточують, а також формують здатність приймати та шукати поліваріантні, компромісні шляхи їх реалізації. На цьому етапі молодь приймає активну участь у діяльності Петербурзької і Київської громад у 60-і рр., «Молодих громад» і молодіжних студентських гуртків «політиків», «молодих політиків», «українських народників», «гуртку драго манівців», «об'єднаного центрального гуртку» у 70–80-і рр. XIX ст. [59].

Паралельно з цією роботою Міністерство народної освіти намагалось ввести нові інструкції, правила придушити студентський рух, який набував все більших масштабів. У середині 1901-1902 навчального року було прийнято Тимчасові правила про студентські організації. 17 травня 1901 р. було підтверджено заборону прийому до університетів осіб, що закінчили гімназії, які не належали до цього кола (вперше в 1899 р.) 22 липня 1901 р. зменшувалася квота прийому євреїв. 22 грудня 1901 р. була організована

комісія для розгляду питання про створення дисциплінарного суду для розгляду студентських справ. 11 січня 1902 р. була прийнята інструкція з приводу послаблення діяльності університетської інспекції, було роз'яснено попечителям значення і завдання інспекції, підвищувалась її роль у боротьбі зі студентськими хвилюваннями.

Надалі студентство перетворюється на чисельну, згуртовану силу. Значну роль у цьому відіграють активісти, лідери, здатні на основі набутого раніше організаційного, політичного досвіду, відповідного рівня освіти, продукувати і перетворювати в життя нові ідеї, спроможні нестандартно мислити, іноді навіть ризикувати. Таких студентів-лідерів небагато, але за ними жваво йдуть активні студентські маси, що чекають швидкого, однозначного розв'язання національного питання, а не продовження намагань культурництвом полегшити становище українського народу. Початок цього етапу припадає на 90-і рр. XIX ст., коли в українському громадському русі відбулися суттєві зміни, які визначили всю подальшу діяльність українських громад. Закінчилася ціла історична епоха, визначена домінуванням в інтелектуальному середовищі так званого «українофільства». Саме у 1880-і – на початку 1890-х рр. у молодіжному середовищі розгорнувся період пошуку нових форм і методів роботи, які б найкраще відповідали потребам українського суспільства. Перш за все, це стосується «Молодих громад», «Братства тарасівців», студіюючої молоді Всеукраїнської загальної організації і найвищої непартійної форми організації студентства – Української студентської громади, головним завданням якої, на думку її лідерів (Д. Антоновича, О. Коваленка, Ю. Колларда, Б. Мартоса), було згуртування, виховання і підготовка до політичної боротьби національно свідомих патріотів. Але слід зазначити, що велика кількість студентства 1890-х рр. ще залишалась аполітичною або мала помірковано-автономістські погляди.

Активісти молодіжного руху були схожими швидше на ентузіастів з іншим світоглядом, який не особливо визнавався студентською масою.

Завдяки їхнім сміливим виступам у студентському середовищі формувалося нове покоління української молоді. Вони поступово долали традиційний український комплекс провінціалізму і меншовартості. Ці молоді активісти, на відміну від попередніх революціонерів, які в більшості приєднувалися до російського політичного руху, стали на засаді утворення власного національного партійного напрямку. Для досягнення поставлених цілей передбачалося згрупувати всіх студентів українського походження, виховувати своїх членів згідно з «народною мораллю», публічно заявляти про ту шкоду, яка завдається українському народу через навчання в освітніх закладах російською мовою [38].

Провідні професори й студенти університетів Наддніпрянщини вели значну культурно-просвітницьку роботу серед місцевого населення. Це підвищувало інтерес у суспільстві до проблем політичної економії, історії, права, природничих наук. Водночас участь студентів у цій діяльності сприяла формуванню світогляду, інтересу до громадського й національного життя. Навіть наявність таких університетських закладів, як бібліотека, музей, друкарня, впливала на згадані процеси. Форми турботи викладачів та університетської молоді про поширення знань серед населення залежали від обставин. В університетських аудиторіях влаштовувались публічні безкоштовні лекції, які охоче відвідували мешканці міст усіх станів. У Київському університеті при бібліотеці було відкрито лекторій, деякі лекції читали випускники навчального закладу [26].

Однак нове покоління національно свідомих українців, насамперед університетської молоді, не задовольнялося культурно-просвітницькою діяльністю. Наслідком цього стало виникнення молодіжного осередку, що дістав назву «Київська молода громада». Молодогромадівські гуртки було засновано також у Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві. Молодь прагнула якнайшвидшого розв'язання політичних та національних проблем, читала і розповсюджувала нелегальну літературу, створювала бібліотеки, каси взаємодопомоги. У 60-тих — 90-тих рр. було створено нові угруповання

української молоді, до яких входили студенти університету. Ця радикально налаштована молодь рішуче порушувала українське національне питання й намагалася віднайти шляхи та форми його розв'язання. Водночас вона порушувала соціальні та політичні проблеми, вказувала методи їх вирішення. Таким прикладом слугував «гурток політиків», учасники якого були поєднані спільними справами та майном. Їм належали книгозібрання і «Українська каса», яка об'єдналася з нелегальним Червоним Хрестом. Частина гуртківців заснувала «Українську просвіту», яка мала розповсюджувати українські книги на селі. Її членом і постійним головою був В. П. Науменко. Ця діяльність допомагала молоді набути досвід суспільної роботи і спонукала до нових пошуків у громадській діяльності[9].

Працівники та студенти Харківського університету також сприяли українському національному відродженню. Недільні школи в Харкові виникли у 60-х рр. XIX ст. Одна з них діяла у приміщенні університету. Серед її викладачів був професор М. М. Бекетов. У двох інших таких школах викладали професори П. О. Лавровський та Д. І. Каченовський. В. І. Лапшин, який був професором-спостерігачем університетської школи, надавав можливість користуватися фізичним кабінетом університету. Тоді ж було створено асоціацію для безкоштовної підготовки молодих людей до вступу в університет.

Недільні школи підготували створення Харківського товариства поширення грамотності. Видавничий комітет товариства під керівництвом Д. І. Багалія видав за 10 років понад 1 млн. дешевих книг для народу. З 95 брошур п'ять було надруковано українською мовою. При товаристві 1891 р. було відкрито першу в Харкові безоплатну народну читальню. Об'єктом постійної уваги професури була міська громадська бібліотека. Головою її правління був Д. І. Багалій, разом з ним працювали викладачі університету. Професори брали безпосередню участь у складі училищної комісії Харківської міської думи. Результати її діяльності дуже помітно позначилися на розвитку народної освіти в місті.

80–90-ті рр. XIX позначились радикалізацією студентського руху, переходом його від культурно-просвітницької до політичної діяльності. Це можна вважати реакцією на русифікаторську політику російського уряду в українському питанні. Опозиційність українських університетів до державного ладу стала потужним фактором розвитку суспільства, суттєво впливала на розвиток політичних подій та самосвідомості. Статут 1863 р. надавав обмежені автономні права університетам і не вирішував питання корпоративних прав студентів, яких вони домагалися. У тексті Статуту не йшлося про заборону колективних дій студентів, однак відповідним циркуляром вони заборонялися. Не дозволялися збори, подання скарг та прохань, вибори депутатів для переговорів з керівництвом, створення студентських бібліотек, проведення спектаклів, концертів, висловлення схвалення чи невдоволення викладачами [26].

В останні десятиліття XIX ст. почалися студентські страйки (1860, 1861, 1869, 1874, 1878, 1882, 1884, 1886 рр.) та студентські з'їзди. Вони виникали стихійно, проходили неорганізовано, тому їх швидко ліквідували університетське керівництво й поліція. До студентів Київського університету приєднувалися студенти Київського політехнічного інституту, до студентів Харківського— студенти технічного й ветеринарного інститутів. Студентський рух мав різні форми: від колективного бойкоту лекцій окремих викладачів та невиконання розпоряджень керівництва до вуличних маніфестацій і страйків. Студенти вимагали самоврядування, скасування адміністративного свавілля, права голосу в університетських справах, тобто демократизації всього університетського життя. Заборона студентських організацій та різних форм протесту призвела до значного розмаху нелегальної діяльності. Попри заборону, студенти влаштовували гуртки самоосвіти, нелегальні бібліотеки, каси взаємодопомоги. В червні 1891 р., коли група студентів з Харкова і Києва відвідувала могилу Т. Г. Шевченка в Каневі, виник задум створити політичне товариство, яке отримало назву «Братство Тарасівців» на честь великого Кобзаря. Керівне ядро організації

перебувало в Харкові. До неї входили І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, Б. Грінченко, М. Міхновський. Товариство проводило лекції, ставило п'єси та влаштовувало свята на честь Т. Г. Шевченка, що виділялися виразною політичною спрямованістю. На одному з таких вечорів у лютому 1893 р. студент медичного факультету Харківського університету Іван Липа виголосив «Декларацію віри молодих українців» – програмний документ товариства. Через рік більшість членів «Братства Тарасівців» було заарештовано, однак їхню справу продовжили різноманітні студентські громади та гуртки.

Наприкінці XIX ст. національно-визвольний рух в Україні стає більш організованим, посилюється його політична спрямованість. Значну роль у цьому відіграло студентство університетів Наддніпрянщини, оскільки старше покоління громадських діячів стало на шлях пошуку компромісів з урядом, сподівалося дійти згоди за рахунок нових поступок з його боку. Молодь, не задовольняючись лише культурною діяльністю, прагнула забезпечити українцям усю повноту національних і політичних прав.

Отже, у XIX – XX ст. розпочалося формування нового типу української еліти – інтелігенції, яка відіграла провідну роль у громадському житті країни. Студенти і деякі викладачі, випускники університетів стають рушійною силою національного розвитку України. Друга половина XIX ст., особливо реформи 60–80-х рр. стають переломними для суспільства. Це була нова хвиля національно-визвольного руху – переходу від культурно-освітньої до політичної боротьби за автономію. Відбувалася підготовка національних сил до боротьби за незалежність України. Дослідження участі університетської молоді Наддніпрянщини у національно-визвольному русі України в другій половині XIX ст. дає змогу усвідомити роль її боротьби за національну ідею в минулому і на сучасному етапі.

ВИСНОВКИ

Російський уряд, керуючись великодержавницькими шовіністичними принципами протягом багатьох століть неухильно проводив політику русифікації українських земель, витворюючи все жорсткіші заборони. Урядові обмеження впливали на вибір розмовної мови між освіченими українцями та в їхніх родинях, освіта була повністю підпорядкована владі, імперська влада робила все можливе для того, що українського народу не існувало не тільки на політичному, а й на культурно – освітньому рівні. Використання української мови часто розцінювалося як свідомо опозиція до російської мови, символу імперії, що вже ставало просто небезпечним. Значна частина української інтелігенції була зрусифікована, в першу чергу, мовні реформи стосувалися культурної просвітницької діяльності, а, отже, головною ціллю такого законодавства було повне включення українських територій, які згодом мали буди денаціоналізовані.

Отже, друга половина XIX–початок XX ст. у Наддніпрянській Україні характеризується активним реформуванням системи освіти. Уряд нав'язував українцям таку систему освіти, яка повинна була задовольнити потреби держави в освічених кадрах і водночас допомагала б «витравити» в українського народу національну свідомість, нав'язати почуття їх меншовартості, створити уяву про провідну роль російської нації у житті українців. Ситуація в народній освіті погіршувалась ще й національним гнобленням з боку імперської влади, яке виявлялося насамперед у забороні українськомовного навчання. Найважче у цей період довелося викладачам, які змушені були пропагувати офіційну імперську ідеологію. Більшого гноблення та репресій зазнала Наддніпрянщина, на території якої українська освіта мусила долати значні перешкоди задля збереження своїх мовних та культурних цінностей.

Таким чином, культурно– політична картина кінця XIX – початку XX ст. на українських теренах дає зрозуміти, що імперська політика

обрали чіткі засоби викорінення мовного осередку України. Політика впроваджувалась на цілком законних умовах, усі пункти та ідеї були прописані в законодавчих актах, нормах законів, циркулярах, тож, можна стверджувати, що Російська імперська влада обрала цілком легкий та дієвий шлях, який мав привести до цілковитого приєднання українського осередку, стерши при цьому не тільки географічні кордони, а й позбавити народ мовно-культурних здобутків. Вагомим аргументам у таких діях були псевдоісторичні теорії про спільне минуле чи єдиний мовний осередок, де російська офіційна мова використання, а малоросійська мова, то лише наріччя чи суржик, яка ніколи не існувала й існувати не має права. Саме такі ідеї втілювались й в освітній сфері, де усі шкільні, університетські програми були розроблені імперською владою, які пропагували культурну спільність та відсутність будь-яких національних відмінностей.

Одним із важливих напрямків діяльності Російської імперії було як раз викорінення української мови зі сфери освіти, саме законодавча політика реалізовувала ці плани. Починаючи з початкової школи і закінчуючи русифікацією та переслідуваннями вчителів, влада намагалась приєднати, таким чином, українські території, проте зустріла значний опір.

Отже, педагоги в Україні другої половини XIX-початку XX ст. перебували у складному становищі. Ідеологічний гніт та низькі статки не залишали їм можливості творчого підходу до професійної самореалізації, натомість було необхідно прийняти чужі ідеї, чужу культуру та чужу мову. Суспільство, здебільшого, ігнорувало потреби вчителів, які часто були змушені виживати у складних побутових умовах. Намагаючись самостійно вирішити власні професійні проблеми, вчителі об'єднувались у товариства взаємодопомоги. Незважаючи на труднощі, вони продовжували педагогічну та просвітницьку діяльність. Економічний тиск, адміністративний контроль, жорстока цензура, обмежувальне законодавство, переслідування освітян – це ще не повний список методів впливу та контролю, проте і цього виявилось не достатньо.

Тих хто противився заборонам звинувачували в антиімперських настроях та поширенні українофільських ідей, що могло призвести до порушення цілісності та непорушності Російської імперії. Тож, можна констатувати, що імперська влада холоднокривно, цілеспрямовано вела «шовіністичну» політику геноциду української мови, не враховуючи національну самовизначеність народу. Головне місце у такій політиці було відведене освіті, адже це найпростіший шлях аби зтерти національні особливості, культурне надбання народу. Освіта в першу чергу була зброєю в руках Російської імперії, а не засобом розвитку держави, тому усіма можливими способами імперська влада намагалась усебічно підпорядкувати собі українські території.

Варто зазначити, що становлення початкової народної школи кінця XIX – початку XX століття в системі освіти України відбувалося в умовах жорсткого протистояння як політичного так і культурного, з однієї сторони агресивна політика Російської імперії, з іншої українська партійна, культурна еліта, громадські організації, які усіма можливими способами намагались відстояти національні ідеї, при цьому постійно зіштовхуючись з тиском з боку влади. Отже, у XIX – XX ст. розпочалося формування нового типу української еліти – інтелігенції, яка відігравала провідну роль у громадському житті країни. Студенти і деякі викладачі, випускники університетів стають рушійною силою національного розвитку України. Друга половина XIX ст., особливо реформи 60-80-х рр. стають переломними для суспільства. Це була нова хвиля національно-визвольного руху – переходу від культурно-освітньої до політичної боротьби.

Рух за освітні ідеї набув загального характеру, інтелігенція, громадські організації, політичні об'єднання, прогресивне студентство – усі представники стали тими виразниками освітніх ідей, які боролись за національні ідеї та свободи. Незважаючи на постійні циркуляри, закони, розпорядження, завжди знаходилась та протиборча сила, а, отже, це ще один доказ того, що штучно неможливо створити іншу державу, заборони на

папері намагались перекреслити цілий народ, проте українське населення, яке є носієм української спадщини відстояло національну культуру, освіту, мову.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. 10 заповідей УНП. URL: http://www.people.su/75511_9.
2. Валуєвський циркуляр. URL: <http://04744.info/blogy/i-tem/-655-valuyevskiy-tsyrkulyar-povnyj-tekst>.
3. Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. URL: http://www.nibu.kiev.ua/elfond/Grinchenko_Na_bezprosvetnom_puti_1907/Grinchenko_Na_bezprosvetnom_puti_1907.
4. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ: Веселка, 1991. 48 с.
5. Дмитрієв Н. Нужди середньої школи // Український вісник. 1906. № 112. С. 890-897. Електронний ресурс. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua>.
6. Емський указ – повний текст. URL: http://movahistory.org.ua/-/wiki/Емський_указ._Повний_текст.
7. Єфремов С., Замітки на поточні теми, «Київська Старина» 1905, Т. 89. Електронний ресурс. URL: <https://runivers.ru/lib/book8963/480087>.
8. Історія України: Документи. Матеріали/ Відп. ред. В. Ю. Король. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 448 с.
9. Міхновський М.І. Самостійна Україна. К.: Діокор, 2002. 80 с.
10. Москвофільство: документи і матеріали / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка; за заг. ред. С. А. Макарчука ; вступ. ст., комент. та добірка док. О. Сухого. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 235 с.
11. Найвищий маніфест від 17 жовтня 1905 // Хрестоматія з історії СРСР, 1861-1917 / Упоряд. В.Ф. Антонов та ін.; під. ред. В.Г. Тюкавкина. Москва: Просвещеніє, 1990. С.296-297.
12. Положення про земські управи (1 січня 1864 р.). URL: <https://textbnet.ua/content/view/966/17>.
13. Положення про початкові народні училища (14 липня 1864 р.). URL: <https://history.vn.ua/book/xrestomatia/369.html>.

14. Положення про початкові народні школи (1874 р.). URL: <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped007.html>.
15. Пояснювальна записка до проекту спільного статуту Імператорських російських університетів. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003565942>
16. Правила для студентів і сторонніх слухачів Імператорських Російських університетів. URL: www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=6782.
17. Русова С. Сучасні шкільні потреби в Україні. *Український вісник*. 1906. №2. С.115-122. Електронний ресурс. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item>.
18. Русова С. Ф. М. П. Драгоманов. Його життя й твори / Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори: у 4 кн. Кн. 4 / За загальною редакцією Є. І Коваленко; Упорядн., прим. Є.І. Коваленко, О. М. Таран. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. 328 с.
19. Стенографічний звіт. Державна Дума. Сесія II. Засід 31-51, 1907. Електронний ресурс. URL: <https://www.prlib.ru/item/372309>.
20. Столипін П. А. Переписка / ред. В. Румянцев. Москва : Росспен, 2004. 704 с.
21. Україна в ХХ столітті (1900 – 2000 р.): Зб. Документів і матеріалів / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король. Київ : Вища школа, 2000. 351 с.
22. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914 рр.). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 810 с.
23. Університетський статут. URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2761>

Монографії та наукові статті

24. Березівська Л. Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу // *Рідна школа. Квартальник Українського вчительського товариства у Польщі*. 2015 № 23 С. 41-46.
25. Березівська Л. Реформа освіти у діяльності Державної думи: дискусії навколо національної школи альманах (1906 – 1917) // *Історико-педагогічний альманах*. 2006. № 1. С.4-11.

26. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917). – Дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 – історія громадських рухів і політичних партій. – Х., 2001. 221с.
27. Білявська О. Участь університетської молоді Наддніпрянської України в національно-визвольному русі другої половини ХІХ ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 37. С. 31-43.
28. Вахтеров В.П. Вибрані педагогічні твори. – М.: «Педагогіка», 1987. – 400 с.
29. Гайдай О. М. Особливості боротьби за демократизацію народної освіти України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені П. Могили*. Т. 129. Вип. 16.– С. 17-22.
30. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування української модерної нації ХІХ–ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
31. Даниленко А. Українська Біблія і Валуєвський циркуляр 1863 р. Інститут Української мови НАН України. *Журнал українська мова*. 2013. № 4. С. 3–14.
32. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. Київ: Бібліотека України, 2010. С. 95.
33. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 2002. 344 с.
34. Кін О.М. Проблеми навчання і виховання в педагогічній спадщині М.Ф. Сумцова: дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.01. загальна педагогіка та історія педагогіки. Харків. 2001. 220с.
35. Колмокан І. К. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. Одеса: Астропринт, 1997. 192с.
36. Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в І та ІІ Державних Думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук О.О.Коник. К., 1994. С.10–11.
37. Котенко А. Л. До питання про творення українського національного простору, «Основа». *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 56.

38. Левицька Н. В. Студентство в національно-визвольному русі України кінець XIX – початок XX століття. Київ. ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. С. 11.
39. Левицька, Н. Регіональна політика царського уряду в галузі вищої гуманітарної освіти (Наддніпрянина II половина XIX – початок XX ст.) Н. Левицька // Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика: Четверта міжнародна науково-практична конференція, 23 листопада 2018 р. – С. 229 – 234.
40. Лизанчук В. В. Історія російщення українців. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2011. 412 с.
41. Лисенко О.В. Значення українських «Просвіт» для справи шкільного навчання. *Рідна школа*. 1992. № 3-4. С. 21.
42. Лисенко О. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період.–К., 1990. С. 20-21.
43. Мілько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Відп. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ.: Інститут історії України, 2016. 396 с.
44. Міллер О. І. «Українське питання» в політиці влади та російської громадської думки (друга половина XIX ст.). Санкт-Петербург: Алтейя, 2000. 284 с. С 81
45. Нагаєвський І. Д. Історія української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с.
46. Пальшкова І. Народні початкові школи України в II половині XIX – на початку XX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(2). С. 294-300.
47. Петрошук М. До проблеми профільного навчання: особливості диференціації освіти та підготовки вчителів (кінець XIX – початок XX ст.). *Рідна школа*. 2011. № 3. с. 52 -55.
48. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1992. 588 с.

49. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX–XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 240 с.
50. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.). За ред. М.Д. Ярмаченка. Київ.: Радянська школа, 1991. 381 с.
51. Русова С. Ф. М. П. Драгоманов. Його життя й твори. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори: у 4 кн. Кн. 4. За загальною редакцією Є. І.Коваленко; Упорядн., прим. Є. І.Коваленко, О. М.Таран. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. 328с.
52. Сердюк Ж. Можливості професійної самореалізації жінок у сфері освіти на межі XIX--XX ст. *Інтелігенція і влада*. Вип. 29. 2013.
53. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
54. Субтельний О. М. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
55. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн.1: навч. посібник / за ред. О.В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. 552с.
56. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917рр.): монографія / В. Милько; відп. ред. О.П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 205
57. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. Бакіров, В. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
58. Чортенко А. Якісні та кількісні зміни в складі студентства Наддніпрянської України (кінець XIX ст. – 1914 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2007. Вип. XXI. С. 81-83.
59. Шумілова І. Просвітницька діяльність повітових земств північно-приазовського регіону в другій половині XIX ст. *Шлях освіти*. 2003. №3 С. 47 -52.
60. Яременко І. Народні школи та вчительство Російської Імперії в перші роки після реформ 1864 р. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С. 345 – 357/

ДЕКЛАРАЦІЯ
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Третьяченко Катерина Едуардівна, студентка 2 курсу магістратури історичного факультету, спеціальності 032 історія та археологія, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Антиукраїнська політика Російської імперії в галузі освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений. Заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності та архівування результатів проведеної перевірки.

20.12.2019

Науковий керівник

Турченко Г.Ф.

Студентка

Третьяченко К.Е.